آثار

تاریخی

یازوچىدان.

تاتارستاندا مینم تارافىمدان یازىلىب، ئیكی مەرتەبە باسىلىب تارالغان «تاتار تاریخی» 1919 نچی یىللاردا تەمام بولغان بر ئەسەر ئیدی. بو ئەسەرنی ئیكینچی مەرتەبە باسىلغان چاغىمدا شاقتى كوب یاڭا نەرسەلەر كرتكەن بولسامدا، ئاخرىندان ئالىب توزەتە ئالمادىم. مەتبەعەگە تیزگنە بیرگە سورا-عانلقلاردان ئالداعى فاسللارى بوتنلەی ئیسكیچە قالدىلار. ئارتداعى كیسەكلەرنە بەعزى یاڭا نەرسەلەر ئارتدىرلسادا، ئاز وە تەرتیبسز ئیدیلەر؛ شوڭا ئوستندە تاعى ئیكینچی بر توكابسزلق تودى: ئەسەرنڭ باشداعى ئەساسلەرى بلەن ئاخرداعىلارى ئاراسنداعى قایرما زور بولىب چقدى. ئەلحاسىل، ئەسەر بز بوتنلك یاسى ئالمادى. ئیندى بو ئوچنچی باسما «تاتار تاریخی» س. س. س. ر. خالقلارىنڭ ئوزەك نەشریاتى تارافىندان باسىلورعا ئالنعاچ، بوتوُل ئەسەرنی توبندەن-تامرندان ئالىب توزەترگە، یاڭا ماتیریاللار كرترگە، یاڭا ئەساسلارعا سالورعا تیرشە ئالدم دیب ئەیتە ئالام. شوڭا ئوچندە ھەزرگی «تاتار تاریخم» بلەن ئەلەكیلەرى ئاراسندا بوتنلەی قایرملق كیلب چقدى. بو قایرملق ھەم ماتیریال سایلاو، ھەم تیكشرو ساواودادر. ئەووەلگى باسمالارندا تاریخی ئاعىمنى ئیدیالیستلارچا ئاڭلاو تیسى تا ئاكب توراسا، بو توزەتلگەننە ئیندى مین تاتار تاریخن ماتیریالیزم ئەساسندە سالدم وە ماركسیزم تیگزلەرندە بیك یاقلاشدم دیب ئەیتە ئالام. بیلگەلى، بو ئەساسدە تاریخ یازو ئوچن رەقەملی ئستاتیستیكا مەعلوماتلارى كوب كیرەك، موندى مەعلوماتلارنى تابارعا تىرشسامدا، مەقسەدمە تەمام ئیرشە ئالدم دیب ئەیتە ئالمیم؛ شوندیدا ئلەككە بر دەرەجە ئیرشە ئالدم دیب ئەیترگە حاقم بار. بو ئەسەرمدە یاڭا نەرسەلەردەن برسى تاتار تاریخن یاڭا ئەساسدە دەورلەرگە بولو بولسا، ئیكنچیسى تاتار تاریخن 19 نچی عەسرنڭ ئیچنە ئالىب كرودر. ئوچنچی بر یاڭا نەرسەدە تاتار ئوچن تاریخی، مۆئەررخن ئیستیعمالدە بولماعان قول یازما حالندە ئارحیف وە قایرم كشیلەردەگی بولعان یاڭا ماتیریاللار بلەن فایدالانوُوم بولدى. شوڭا ئوچندە مین بو باسما تاتار تاریخن ئیسكیلەرندەن بوتنلەی باشقا ئەسەرم دیب ئەیتە ئالام.

ع. عەزیز.

مەسكەو 3 نچی فیورال 1924 نچی ییل.

Книга набрана и отпечатана
в 1-й типографии Централь-
ного Издательства Народов
СССР. Москва, Никольская, 10
в количестве 6 000 экземпл.
Главлит № 36942

١- تاتارلارنڭ تودرعان عۆنسرلار.

تاتارلار- حەزرگی زاماندا «تاتار حالقی» دیب یۆرتێلە تورعان دورت میلیون چاماسندا بر حالق بار. بو حالق تۆرك جنسندەن. بولارنڭ تللەرینڭ ئاسلیدا شول تۆرك تلی. شونڭ ئۆچندە تاتار حالقی ئوزینڭ یازعان کیتابلارن ئوقی بلسە «تۆرکی تانیم» دیب ئەیتە. بو تاتارلارنڭ تورا تورعان ئاسل ئورنلاری ئیدل نڭ ئورتا ئاعومندا؛ لاکین شولای بولسادا جیر ئاز بولعانعا وە ئورالی کەسب ئیتو ئۆچن تاتارلارنڭ بیك کوبسی شەرقی یاوروپا وە سیبیریانڭ باشقا بیك کوب جیرلەرینە تارالعانلار. شونڭ ئۆچندە حەزرگی شاۋیتلار سایوزینڭ بیك کوب گوبیرنا، بیك کوب شەهەرلەرندە شاقتی عنا تاتارلارنی ئوچراتابز.

هەر بر حالقدا بولعانی شیكللی تاتارلار ئاراسندادا ئورلی، بربرسندەن بەعزی سوزلەر، ئالارنی ئەیتو، ئازمی کوبمی سارف وەنەحو یاعندان ئوزگەلك بلەن ئایرلا تورعان شیوەلەر بار. شونڭ ئۆچندە بو تاتار دیب ئاتالا تورعان تۆرکلەرنڭ بر کیسەگن باشلچە ئیکێگە بولەرگە مومکین: میشەرلەر، هەم قازان وە ئانڭ ئەترافنداعی تاتارلار: مەدەنییەت ئاز، بربرسی بلەن قاتنشوکیم چاقلاردا تاتارلارنڭ سۆیلەشە تورعان تللەری ئاعندا ئایرملی بولعان: لاکین حەزر تاتار دیب ئاتالعان حالقنڭ ئەعزالارینڭ تللەری هاماندا برلەشرگە بارا: بولار بربرسندەن سوزلەر ئالالار؛ ئالارنڭ سارف وە نەحو فورمالارن دا حەیەت برلەشتەرە؛ شونڭ ئارقاسندا تاتارلارنڭ هەممەسنە ئورتاق

بولعان ئورتاق ئەدەبی تل تووب، شول تل بلەن یازلعان ئۆزۆر ئەدەبیات مەیدانعا چققان: بو ئەدەبی تل تاتارلارنڭ بۆرژواسی زاماندان بیرلی کیلگەن مەدەنییەت وە سەیاسەت مەرکەزی بولعان قازان هەم ئانڭ ئەترافی تاتارلارنڭ سۆیلەشە تورعان تلن نیگزگە سالب، شوکبارعا تیبشرگەن سوزلەرنی میشەر دیب ئاتالعان تاتارلاردان ئالب یاسالعان.

تاتارلارعا کورشی بولعان، ئالارعا بیك یاقن قەردەش بولعان تاعی ئیکی تۆرك قەبیلەسی بار: ئالارنڭ برسی حەزرگی ئەچترحان ویلەیەتی وە شیمالی کافکازدا تورا تورعان نوعایلار هەم حەزرگی باشقرتستان جۆمهوریەتی، پیرم، وەتکە وە تاتارستان جۆمهوریەتنڭ بەعزی شەرقی کانتونلارندا توروچی باشقرتلاردر.

بیلگللی، بو ئیکی تۆرك قەبیلەسنڭ ئوزلەرینە ئایرم تاریحلاری بار؛ شولای بولسادا، بو حالقلارنڭ تاریحلاری تاتارلارنڭقی بلەن نق باعلانعانعا کورە هەم بو جیرلەرگە کوچب شاقتی عنا تاتار کیلب ئوترعانعا، نوعای وە باشقرتلارنڭ تاریحنا ئازعنا قاعلمی کیتمی بولمیدر.

بۆتن تۆرك حالقلاری ئاراسندا تاتار حالقی ئیجتیماعی جەهەتدەن ئیڭ ئالعا کیتکەن بر حالقدر. بولارنڭ هەممەسیدە حەزر ئوترافلی. کوبرەك ئیکنچیلك بلەن کۆن کوروچیدر. بو حالقدا ریۋالوتسییە ئالدندا، روسییەدە باشقا حالقلاردا بولعان سینفلار، بولب، سینفی دیفیرینسیاتسیە تەمام بولا یازعان ئیدی.

تابیعی، تاتارلارنڭ حەزرگی حالی، ئالارنڭ ئیقتیسادی، ئیجتیماعی، مەدەنی دەرەجەلارن تیکشرو- ئیتنوگرافییە ئیسملی عیلمنڭ ئیشیدر؛ شونڭ ئۆچن بز، بو مەسئەلەلەرنی ئوزۆن ئیتب سۆیلەونی ئوز ئەملنە تابشرب، تاتار حالقنڭ ئوتکەنن تیکشرە باشلیبز.

تاتارلارنڭ تاریحی.

بۇتىن كشىلەرنىڭ تارىحلارى، ئالارنىڭ نەقەدەر لەرن تنب بۇرتوچى عامىل ئىعتىبارلار. بو عامىل بۇتىن باشقا سەبەبلەرنىڭ ئاتاسى. ئالارنى تودروچى در.

شونڭ ئۇچۇن دە تاتارلارنىڭ تاریحن ئۇیرەنو. ئالارنڭ ئیقتیسادی تۇرمۇشلارن تیکشرودەن عیبارەت بولرغا كیرەك؛ شول سەبەبلی بز بو كیتابمزدا شونڭ بلەن كوبرەك شوغوللانەچەكبز. تاتارنڭ ئوتكەنن تیكشرب قاراساق، بز تۇرلی ئیقتیسادی حالەتنڭ ئیكنچسنە كوچووندەن وە شول حەیاتدە عامیل بولغان تۇرلی سینفلارنڭ بربرسی بلەن كونشلەرندەن عیبارەت ئیكەنن كورەبز. لاكین بو مەسئەلەگە كوچمەس بورون، بز بو تاریحبزدە ئیڭ ئلك ئیكی مەسئەلەنی حەل قیلب ئوتەچەكبز؛ ئولدا بولسا «تاتار حالقنڭ یاسالشی» مەسئەلەسی در. شونڭ ئۇچۇن دە بز تاتارنڭ تاریحن شوشی كیسەكلەرگە بولب ئۇیرەنەچەكبز:

1) تاتارلارنی تودرغان عونسرلار (ئروع - پاتریارحات دەوری).

مەعلوم كی، تۇرلی كیسەكلەردەن یاسالغان، دۇنیادا برگنە حالق دایوق. هەر بر نەرسە ئوزنڭ یاسالغان ماددەلەرنە تەحلیل قیلنغانی شیكللی، هەر بر حالقنی دا ئایرب. ئانڭ نیندی عونسرلاردان حاسیل بولغانن بلرگە تیشەر. بر نەرسەنی تیكشرگەندە ئانی تەشكیل ئیتكەن ماددەلەرنی بلەسەك، تول نەرسەنی بلەك دیب ئەیتب بولمی؛ شولایوق، ئەگەر تاتار حالقنڭ نیندی حالقلاردان جیبلب یاسالغان ئیكەنن بلودە بزگە ئانڭ تۇرمۇشن، مەدەنیەتن، وە باشقا بیك كوب یاقلارن بلرگە هەم ئانڭ سوڭغی تاریحن ئاڭلارغا زور یاردەم ئیتەچەكدر.

2) تاتار حالقنڭ یاسالو پراسیسی (تاتارلاردا فیئادالیزمنڭ تووی).

بو باب ئیسە تاتارلارنڭ یاسالغان ماددەسن ئۇیرەنگەن سوڭندا، شول ماددە (حالقلار) لەرنڭ نیچك ئیتب بربرسنە قوشلغانن كورسەتەچەكدر. ئیندی تاتار حالقنڭ نیچك ئیتب یاسالغانن بلگەچ، بزگە تاتار حالقنڭ چن تاریحنادا، توتونرغا مۇمكین بولا؛ شونڭ ئۇچۇن بز قالغان بابلارنی توبەندەگی كیسەكلەرگە بولەبز:

3) تاتارلارنڭ فیئادالیزم دەوری.

تاتارلارنڭ یاسالو پراسیسی مەسئەلەسن سویلەگەن چاقدا، بز، ئول حالقنڭ ئروع — پاتریارح تۇرمۇشن كورب ئوزابز؛ ئروع — پاتریارحات دەورنڭ بتە باشلاوی بلەن تاتار حالقنڭ یاسالشی دا باشلانا؛ شونڭ ئۇچۇن بز گە فیئادالیزم مەسئەلەسنە كوچەرگە زور ئیمكان قالا.

4) فیئادالیزمنڭ بتووی وە سەودە كاپیتالنڭ چەووی.

5) تاتارلاردا سەودە كاپیتالی حوكم سورگەن دەوردە سەنائەت كاپیتالنا تابا ئادملار. مونە شونڭ بلەن بز تاتار تاریحن 19 نچی عەسرنڭ باشلارنا ئیتب تریبزدە، بوجیلدنی شونڭ بلەن تەمام ئیتەبز.

تورکلەر وە ئالارنڭ شەرقی یاوروپاغا كیلولەری.

ئەیسە توماسدان بیك كوب عەسرلار ئلك ئالتای وە سایان تاولاری ئاراسندا یەشەگەن تورال — ئالتای نەسلنە مەنسوب تورك حالقلاری كوبەیب، توزلەرنڭ ئاسل واتانلارندان تارالب ئازیەنڭ تۇرلی جیرلەرنە ئازق ئزلەب كوچكەنلەر ئیدی.

بولار بولای كوچكەن چاقلارندا ئیندی ئازیەنڭ یاحشی جیرلەری، جلی هاولی، ئیگن ئوسترگنچ یاحشی توفراقلی تورنلاری، هەممەسی دە باشقا نەسل حالقلاری تارافندان ئیشغال قیلنغان ئیدی. شونڭ ئۇچۇن دە یاحشی وە هاوالی جیرلەر ئزلەوچی تورکلەر ئۇچۇن بو كوچولەر تنچقننا ئوزمادی؛ ئالارغا ئیرانیلار،

قبيلالار بلەن قاتى وە قانلى سوعشلار قلرعا توعرى كيلدى.
بۆلار ئيندى، بو ئاسل واتانلارندان كوچكەن چاقدا ئوق، تيمر
قوراللار ئشلى بلەلەر، مال ئاسربلار. ئيگن چەچونكدە نەرسە
ئيكەنن بلەلەر، ئيجتيماعى ياقدان‌دا پاتريارحات دەورنە جيتكەنلەر؛
قروع وە قەبيلەلەرگە بولنگەنلەر ئيدى. بارى تيك ماتريارحات
(ئانالار باشلق بولعان) دەورندەن قالعان عائيلەدە ئلوع حاتننك
باشلقى شيكللى گنە، بەعزى عدەتلەر قالعان ئيدى. بو مەدەنى،
ئوترافلى كورشللەرى بلەن سوعشدا تورك قەبيلەلەرنك قايسللارى
ياعشى جيرلەرنك بەعزلەرندەن ئيسكى حوجالارن جيگب قووب
كيلب ئوترب، ئوزلەرى ئيگن بلەن شوعوللەنە باشلادلار؛
قايسللارى ئيسە بو كورشللەرى تارافندان جيگلب ئالارعا
قول بولدلار؛ لاكين بو، ئازق ئزلەب كوچوچى توركلەرنك
كوبرەگى ساحرالاردا، ئسنيپلەردە تورا باشلاب، شول جيرلەردە
مومكين بولعان مال ئاسراو بلەن مەشعول بولب كوچمە حالدە
بولب قالدلار. كوچمە تورموش ئوچن كوب جير كيرەك بولا.
ئەگەر ئيگن بلەن شوعوللەنگەندە بر كشگە، مەسەلەن، بر
ديسەتينە جيتسە، كوچمە-مال ئاسراب تورو ئوچن شوندان
نيچە مەرتەبە كوبرەك جير كيرەك. توركلەرنك سانى ئارتقان
سايين، يەئيسە قورغاقلار بولب ئەووەلدە كوچب يورگەن ساحرالاردا
مالعا ئازق وە سو بتكەچ، توركلەر هامان كوچو ئوچن ياڭا
جيرلەر ئزلەرگە، ئاماق ئوچن نيچە شەرمك چاقرم جيرلەرگە
كوچب كيتەرگە مەجبور بولدلار.

ئەگەر بز ئازيەهەم شەرقى ياوروپا (روسييە) حەريتەسنە قاراساق،
بر قزق نەرسە كورەبز: مانعولييەدەگى عوبى يەئيسە شامو
چولندەن ئالب ماجارستان (ۋينگرييە) ساحراسنا قەدەر توتاش
بر ئزور ساحرا؛ حەزر جەنوبى ئوكرايندا، دون بويى، ئيدلنك

توبدن ئاعۇمى شيكللى جيرلەر حەزر ئيندى سەناعەت وە
مەدەنييەتنك ئارتوى بلەن يەم يەشل ئيگنلككگە ئەيلەنگەنلەر؛
لاكين بۇلاردا، ئەق حەزرگى توركستان وە قرعزستان ساحرالارى
شيكللى ئەووەلى زامانلاردا ساحرا ئسنيپ ئيدلەر. ديمەك
شامودان ئالب ماجارستانعا قەدەر بر توتاش ساحرا دەوام
ئيتەدر. لاكين بو ئازييەداعى ساحرا بلەن شرقى ياوروپاداعى
ساحرانى ئورال تاولارى ئايرب تورسالاردا، حەزرگى جايق
شەهەرى ياننda ئورال تاولارى سوزە كلەتب كيلب كاسپى
دينگزنە جيتەرەك بوتنلەى بتەلەر. مونە شول جيرنى
تاريحلاردا «كاسپى قاپقاسى» ديب يورتلەدر.

ئەگەر ياوروپاداعى ساحرالار بلەن ئازييەنك شيماللەگى
قرعز ساحرالارى جەعرافى ياقدان توتاش ساحرا بولسالار،
بيلگنلى، كوتو كوتەر ئوچن جايلى ئورنلار ئزلەوچى تورك
قەبيلەلەرى ئورال تاولارنە كيلب جيتب ئەلگى «كاسپى قاپقالارندان»
ئوتب هەم ياوروپاعا چقب تورعانلار.

بو تورك قەبيلەلەرنك قايسى واقتدا شەرقى ياوروپاعا
كيلولەرى مەعلوم بولماسادا، عيسەدەن ئوچ-دورت يوز يل
ئلگەرگى زامانلاردا ئيندى شەرقى ياوروپادا يونانيلار عوموما
«ئسكيف» ئيسمندە ئاتالب يورگەن كوچمە حالقلارنك ئاراسندا
توركلەرنك بولونى ئيحتيمال بوتولا. لاكين هەر حالدە ميلاددەن
يوز يل سونك زامانلاردا توركلەرنك شەرقى ياوروپاعا كيلب
يورولەرى مەعلوم. شول زامانلاردا ئوق روسچە ۋولغا وە ئورال
يلعالارنك حەزرگى توركلەر ئاتى تورعانچا «ئيدل» «وە جايق»
ئيسمندە بولولارى شونى كورسەتەلەر. لاكين توركلەر تارافندان
ئويوشترلعان بولعونندا وە كوچنك مەركەزندە شول ئوق حالق
قولندا بولووى موحەققەتراق بولعان حون ئورداسننك شەرقى

باورۇپاغا كىلىب چەۋلارى تارىخىدە ئاچىق مەسئەلەلەرنىڭ برسىدر.
ئوموماەن، كىرەك ھۇنلار، كىرەك ئاۋارلار شەرقى ياۋروپاغا
كىلىب چىققان باشقا تۈرك ئوردالارى بولسىن. ئاۋارلارنىڭ ھەممە-
سىنىڭ ئىجتىماعى تۈزۈلشى بر تۈسلىدر. ئۇلاردا بولسا — ئىروغ
— پاتريارخات تۈرمۇشىدر. لاكىن مۇنى كۆرسەتر ئۈچۈن
شۇل خالقلار خاقىداغى ساقلانىب قالغان خەبەرلەرنى جىيىب
كۆرسەتىب ئۆتورغا كىرەك؛ شۇنىڭ ئۈچۈن تارىخقا ئاچىق مەعلۇم
بولغان ھۇنلار خاقىدا بر ئاز توقتالىب ئۆتەيز.
قىتاي مەنبەعلەرن نقلاب تىكشرلگەن سۆكىندا —
ھۇنلار. ھۇن خالقىنىڭ قتايلار «ھيونغ — نو» دىب يۇرت-
تورغان خالقلار بىلەن بر بولغانى ئىسبات ئىتىلدى. عەيسەدەن
ئۈچ يۈز يىل ئىلك قتايداغى سارى يىلغانىڭ شىمالىندە ھيونغ — نو
ئورداسى ئۆزئىلە؛ بر واقتلاردا بۇ ئوردا قتاي بىلەن سوعىشقا
كرشب، شۇل كۆرەش ئارقاسىندا ھيونغ — نولار ئاراسىندا بارسىن
برلەشىرب كۆرەشنى ئالىب بارورلق بر ئارگانىزاتسىيە ياسالىب.
بۇ ئوردا بر كوچمە دەولەت رەوشىندە كرە؛ لاكىن ميلاددەن
ئىلك 50 يىللاردا بۇ ئوردا باشقادان تەحلىل ئىتلرگە باشلاب،
ئوز ئارا كۆرەش باشلانىب ئىكىنگە ئايرىلا. تابىعى، بۇ ئىشكە
ئۇل زامانىنىڭ مەدەنى قتاي ئىمپىريەسىنىڭ دىپلوماتىيەسىدا ئۇزور
خزمەتلەر كۆرسەتدى. بۇ بولنگەن وەزەعىيلەنگەن خالقدە ھەم
قتايلىلار، ھەم كۆرشىلەرى تونغوزلار شىبكللى شىمال خالقلارى ھۇجوم
قلابىشلاندىلار. شۇنە شۇنىڭ ئارقاسىندا ھيونغ — نولارنىڭ بر كيسەگى
عەربكە تابا كىيىب ئارال دىنگىزى بويلارىنا بارىب ميلاددەن 90
بيللار سۆرك تاعن قونىشىب، بر ئۇزور ساحرا دەولەتى ياسادىلار.
نيهايەت بۇلار دورتنچى عەسردە تاعندا تورنلارندان قوزغالىب
عەربكە تابا كىتدىلەر. بولدا ئۇچراغان كوچمە تۈرك خالقلارن

ئىيلىرتىب بويسندرب، تاعن كۆچەيدىلەر. ئىندى بز بۇ ھيونغ
— نولارنى 372 يىلدا روما وە يونان مەنبەعلەرندە «ھۇن» ئىسمى
بىلەن ئىيىل يىلغاسى بويىندا ئۇچراتايز. ئەمما ھۇنلار 375 يىلدا
عەربى ياۋروپاغا ھۇجوم قىلار. بارا بۇرا ھۇنلار ياۋروپادا باش
ئوزئونسىز بولىب كىتەلەر: مەشھور عەربى روما ئىمپىريەسىنىڭ
يىقىلۇوندە ئۇزور ياردەم ئىتەلەر. بۇ ئوردانىڭ ياۋروپاداغى بىيك
ئۇزور حاكىمىيەتى 433 يىلدان ئالىب 454 يىلغە قەدەر حۆكومەت
سۆرگەن ھۇنلارنىڭ ئاتىلا ئىسملى خانلارى زامانىندا بولا.
بىلگىلى، بزگە ھۇنلارنىڭ تەفسىللى تارىخلارى كىرەك توگل؛
بز بۇ مەسئەلەدە يازايز ئىكەن بارى نىچىك ئىتىب تۈركلەرنىڭ
شەرقى ياۋروپاغا كىلىب چەۋلارن وە ئاۋارلارنىڭ ئاندا قالدرغان
ئزلەرن بىلىر ئۈچۈن گىنەدر. تابىعى، ھۇنلارنىڭ شەرقى ياۋروپاغا
كىلىب چىقىب، ئانىڭ جەنوبى ساحرالارن ئوترولارى ئازىبەدان
تۈرك خالقلارنىڭ كىلۇوىنە ئۇزور يول ئاچدى وە ھۇن ئورداسى
ئوزى بىلەن برگە باشقا تۈرك قەبىلەلەرندە ئالىب كىلدى. مۇندان
چەا تورغان نەتىجەلەرنى سۆكىندان كۆرەيز.
ھۇنلارنىڭ تۈرمۇشى. ئىروغ — پاتريارخات تۈرمۇشى دىگەن
نىدىك؛ ئاۋارلارنىڭ دەولەتلەرىدە. باشقا كوچمە دەولەتلەر شىبكللى توك؛
باشقا جىيرلەر ئزلەب كوچىب يۈرگەندە، باشقا كوچلى خالقلار بىلەن
ئۇچراشقاندا كۆرەشۇ ئۈچۈن ياسالغان بر ئۇيۇشماعىنا ئىدى. شۇنىڭ
ئۈچۈندە، ھۇنلار ياۋروپانى ئالىب، ئورداغا كۆن كوررگە ئۇكماى
ماجارستان وە جەنوبى روسىيە ساحرالارن ئىيشمال قلعاجدا تارالدى؛
ھۇن دەولەتى ئوزىنىڭ ياسالغان ئىروغ وە قەبىلەلەردەن عيبارەت
بولغان ئزئونسرلارندە تەحلىل ئىتىلب بتدى؛ لاكىن دەولەت بتسەدە،
ئۇل خالق قالدى. ئەمما باشقا ئىيسمدە سۆكىندان تاعن تارىخ سەحنەسىنە
كىلىب چىقدى؛ شۇل خالقدان، باشقا سەياسى ئۇيۇشما ياسالدى.

هونلار كوچمە تۈزكلەر ئۈچن مە-

هونلارنىڭ تۇرمۇشى: خسوس بولغان (تىپىچى) تۇرمۇش وە ئەدەتكە مالىك ئىدىلەر. بو تۇرمۇشنى بلو پزگە ئازار خالقن باساودا ئۇنسرلق رولى ئوتەگەن باشقا تۈرلۈك خالقنىڭ تۇرمۇشن ئاڭلاوغا زور ياردەم ئېتەچەكدر. بز بو ئورندا هونلارنىڭ تۇرمۇشن ئۇزبز تەسوير قلرغا ئازابلانمىيەز. شول زامانلاردا يازغان روما مۇئەررىخى ئاممىيان مارسەلىن دىگەن كىشنىڭ ئەسەرنىڭ بر ئورنن تەرجمە قلب ئوتەبز. بو كيسەك بزگە ئاچق بر تەسوير بىرەچەكدر. لاكىن بو كيسەكنى ئوقغان چاقدا مارسەلىننىڭ پسىخالوگىيەسىنادا كرب چارغا كيرەك: ئول روماليق بولغانغا كورە هونلارغا ئىفرات ئاچولانب ئالارنى واتاننى جيمروچى سبقانى بلەن تەسوير قلا:

«هون قەبيلەسى حاقندا بورۇنغى يازوچلار بيك ئاز بلەلەر: هونلار ميوتىيە سازلقنىڭ: (يەعنى ئازاق دىڭگزنىڭ) شيمالى بوز دىڭگزى ياغندا ئوترب، ئوزلەرنىڭ قرغىلقلارندا ئچيكدەن چىققانلار. ئالار، بالا توغاچدا ياڭاقلارن ئوتكن پچاق بلەن يارغالىلار. (1) مۇنى ئالار ياڭاقلارنى ساقال چىقماسن ئۈچن ياسىلار. شونىڭ ئۈچن هونلار ئۆمر بويى ساقالسز يەشىدر هەم ئالار ئىفرات قيافەتسز بولب، پچترلگەن كىشلەرگە ئوخشاب قالالار. (2). ئالارنىڭ ئەعزالارى موسكوللى هەم ئازا، موينلارى قالن؛ ئوز-لەرنىڭ ئۈسلەرى عەجايب يەمسز هەم قورقنچ، شونىڭ ئۈچندە

---

1) مۇندان پالىنىزيە وەحشيلارندا گى شيكللى تاتو ئيروفكا مۇراد بولسا كيرەك.

2) رومادا ئەووەل زامانلاردا، شەرقداغى ئۈسلى حەرام ئاغالارنى - قوللار بولغان. مارسەلين هونلارغا ساقال چقماونى شوندان كو-رسەدە، حەقيقەتدە ئالارنىڭ بو ئشلەرى بارى مانغول-تۈرك جنسندەن كيلگەنلكلەرندەنگنەدر.

ئالارنى تېكى ئاياقلى جرتقچ حەيوان ديب بلرگە، ياكى قابا رەوشدە يونب ياسالغان، كوپر باشلارنىڭ قويىلا تۇرغان سن (چوربان) ديب بلرگە مۇمكين. شولاي قيافەتسز بولسالاردا، ئالار شول قدار چنقانلاركى، ئادەمگە مەخسوس حەزرلەنگەن پشكان ئاشقادا ئالار مۇحتاج توگللەر. ئالار قردا ئوسە تۇرغان ئولەنلەرنىڭ تامرلارى هەم تۇرلى حەيوانلارنىڭ ئيتلەرى بلەن ئوقلانالار. ئالار چى ئيتنى ئاستلارنىڭ سالب ئاتقا ئاتلانالاردا، شوندا جىلنب ئاشىلار. ئالار بر واقتەدا بر تۇرلى بينا ئچندە كرب ئۇرميلار. بەلكى ئالار قەبرگە كرودەن قاچقان شيكللى، بۇرنلار ياراتميلار. ئالاردا حەتتا قامش بلەن قاپلانغان چادردا يوق. ئالار تاولاردا، ئورمانلاردا كوچب يۆرىلەر، يەشدەن ئوك سوووقغا، ئاچلق وە سوسزلققا چدارغا ئوگرەنگەنلەر؛ ئالار تەنلەرن كيندر يە ئيسە ئورمان تچقانلارنىڭ تيرسندەن تككەن كييم بلەن قاپلىلار؛ ئالاردا ئويدە كييە تورغان وە كيشلك كييم ئاراسندا ئايرما يوق؛ بر كيگەن كيمنى ئالار ئالانب توزب بتكەنچى ئۇستلەرندەن سالميلار؛ باشلارن ئالار كەكرى بۇركلەر بلەن قاپلىلار، ئەمما توكلى ئاياقلارن كەجە تيرسى بلەن. ئالارنىڭ ئاياق كيىملەرى بر تۇرلى دە قالبقا سالنب تكلمەگەنگە كورە، يۈرگەندە ئادىملارن توكايسزلاندرا؛ شونىڭ ئۈچن ئالار(هونلار) جەيدەولى سوغشقا باراميلار. ئالار ئاتلارنىڭ ئۈستندە ئوسب چققان ئۈسملى: ئالارنىڭ ئاتلارى ئازا بولسالاردا، ئەمما ئوسكە يەمسزلەردر: ئالار ئات ئۈستندە حاتنلارچا ئوترب ئوزلەرنىڭ عادەتدەگى مەجبۇرلرن ئوتيلەر، كون - تون ئالارئات ئۈستندە؛ شوندا ئالار ساتو، ئالو، ئاشار، ئچو بلەن شوغوللەنەلەر هەم ئاتلارنىڭ موينلارنىڭ ياتب شول قدەرلى قاتى ئوقلى ئالالاركى، شوندا توشدە كورەلەر؛ ئالار جيبلب كيكەشكەن چاقدادا، ئات

ئۈستندە مەجلسنى ئوتكەرەلەر. ئالار پادشانىڭ قانى حاكميەتن
بلميلەر، ئەمما ئۆزلەرنىڭ ئاق ساقاللارنىڭ برسنە بويسۇنالار،
بولدا ئۆچراعان بۆتن نەرسەنى جيەرەلەر. بەعزى واقتدا ئالار
بر بر نەرسەگە ئاچولانب ئيتب سوعشقا كرشەلەر: ئالار سوعشقا
عەسكەلەرن چۆى (كلبن) رەوشندە تۆزب كرشەلەر هەم شول
ئوق واقتدا بيك يامان تاوش چعارب قچقرالار؛ ئالار بيك
جيكل وە (سوعشدا) تيز حەرەكەتچەن: سوعشقاندا ئالار ئۆب
ئۆمال تارالب كيتەلەردە، بر تەرتيب بلەن تزلميچە، ئەلى بر جيرگە
ئەلى (دۈشماننڭ) ئيكنچى جيرنە هۇجوم قلالار. وە دۈشماننى
يامان كوب ئوترەلەر. . . . . ئالار بيك ياحشى سوعشچىلار
ديب تانلرعا حاقلىلار، چۈنكى ئالار سۆيەكدەن ياسالعان
بيك ياحشىلاب ئۆچلانعان ئوقلار بلەن جراقدان ئوراب
سوعشالار. سوڭرا دۈشمانعا ياقن كيلب زور بر عەيرەت كور-
سەتب قلچ بلەن سوعشا باشلىلار هەم ئوزلەرى دۈشماننڭ
حەملەسندەن تايىلب شول واقتدا ئوق ئات ئۈستندە ئوترا
ئالماسن هەم جەبەو كيتە ئالماسن ديب دۈشمانعا ئارقان ئرعتالار.
ئالارنىڭ بزسىدە سوقالامى هەم بر كمدە ئالاردان سوقاعا قول
تيبرگەن كشى يوق. مەعلوم بر تورا تورعان ئورنىسز، يۆرنىسز،
زاكونسز، ئوتراقلى تورمۇشسز، ئالار نەق مەڭگىلك قاچاقلار
شيكللى تيرمە (كيبيتكە)لەرى بلەن كوچب يۆريلەر: هەم
شول تيرمەلەردە كۈن كيچرەلەر. شوندا ئالارنىڭ خاتنلارى،
ئالارنىڭ قزعانچ كييملەرن تگەلەر، تيرلەرى بلەن ياقتلق
قلالار، زور ايمانچى بالالارن تويدرالار. ئالارنىڭ برسنى [illegible]
فايدا تورسڭ ديگەن سوئالگە جەواب بيرە ئالمى: شول بر
جيردە ئانا قارندا يارتلعان، ئاندان براقتا تورعان وە ئاندا

براق جيرلەردە ئوسكەن . . . » - مۇنە روما تاريخچىسىنىڭ ئاچو
بلەن هونلارنى تەسويرى شوندا تەمام بولا.
لاكين ئەزلك تورمۇشتا ئۆزگەرەنگەن رومازىيالىستنا بو خالق
ئيەرات قزق وە فرعى تۈيۈلعان، شونىڭ ئۆچن ئول ئالارنى
يەسز بوياولار بلەن تەسوير قلا. ئەمما مۇندا ئالارنىڭ كوچمە
حاياتن وە سەياسى تورمۇشلارن تەسوير توعرىدر. لاكين
هونلارعا بارعان روم ئيلچىلەرندەن باشقالارى شول ئوق هونلاردە
حۆكۆم سۆرگەن تروع - پاتريارحات تۆزۈلشن، ئالارنىڭ كوچمە
جەيانلەرن تەسوير ئيتسەلەردە، ئالاردا عى تەرتيب وە ياخشىلقلارنىدا
ئۆندۈتمەيلار وە هونلارنىڭ مەدەنى ياوروپانىڭ ئچنە كرب تورا
باشلاو بلەن مەدەنيەتنىڭ بەعزى ياقلارن ئالا باشلاونىدا ئەيتب
كيتەلەر. مەسەلەن، ئيستانبولدان هونلارعا ئيلچى بولب بارعان
پريسك ئيسملى بر عالم پانونيەدە، حزرگى توكاى شەهەرى
ياننىدا هونلارنىڭ خانلارنىڭ تورا تورعان جيرنە بارب
جيتەرەك بر ئاول كورە: ئورتادا ئاعاچدان سالنعان بر سارای
تورا؛ بو يورتدا ئاتيللانىڭ خاتنلارى هەم خزمەتچيلەرى تورالار:
ئاولدا بۆتن يورتلار ئاعاچدان وە بالچقدان ياسالعانلار. بارى
مونچالارعنا بر روما مۆهەندىسى تاراقندان تاشدان سالنعان
بولعان. مۇندا بۆتن ياوروپادان ئالنعان مال جيبلعانعا كورە،
زيننەتلى وە تانتانالى تورمۇش حۆكۆم سۆرگەن. حۆكۆمەت
سۆروچى سينف، خان، قەبيلە باشلقلارنىڭ يورتلارندا قيممەتلى
پالاسلار، ئالتن - كۆمۆش ساوتلار، حەتتا ئنجى بلەن زيننەتلە-
نگەن ئيەرلەر هەم باشقالارنىدا پريسك كورگەن. شولاى
بولسادا، خان ئوزى هونلارنىڭ بۆتن قەبيلەدارنىڭ باشلقسنا
بولۇون ئۇنۇتماعان بولسا كيرەك، ئاعاچ تاباق - ئاياقدان ئاشاعان هەم
عادى هون كۆتۆچىسى شيكللى كيينگەن بولعان. ئاتيللا تروع

باشلىقلارى ئۆزىنىڭ ئۇرۇغىنى ھۆكۈم ئىتكەن رەۋىشدە ھۆكۈم ئىچىدە تۇرغان بولغان.

ئاۋارلار. ھونلار بوران ئوبىناتىپ شەرقى ياۋروپادان ئۆزۈپ، غەربى ياۋروپاغا يارىپ كىرىپ بىر زامان تۇرغاچ، ھەر بىر كوچمە تۈرك ئۇيۇشمالارى شىكىللى سۆزگرا تاتىن قەبىلەلەر ۋە ئۇرۇغلارغا بۆلۈنۈپ بىتدىلەر. لاكىن ئالار بىنەر — بىنمەس ئىدىل بويىنا، شول ئوق كاسپى قاپقالارىندان يەنە بىر خالىق كىلىپ چىقدى؛ بۇلار «ئاۋارلار» ئىدى. 667 نچى يىلدا بۇلارنىڭدا تۈرك بولغۇنى بەغزى غالىملەر دەغۋە قىلسالاردا، خەزەرگە قەدەر بۇ مەسئەلەدە بىر فىكرگە كىلىنگەنى يوق. لاكىن بۇلارنىڭ تۈرمۈشى، شول ئوق تۈرك قەبىلەلەرىنىڭ تۈرمۈشلارى تۈسلى، باشلىقلارى «خاقان» دىيىپ ئاتىلار، شولاي ئوق ئۇرۇغ — پاترىيارخات ھەياتى بىلەن كۆن كورەلەر ئىدى؛ ئاۋارلارنىڭدا، ھونلار شىكىللى ئوق، كوبرەك خەرەكەتلەرى غەربى ياۋروپادا، بالقان يارىم ئاتاۋىندا، دوناي بىلەن دنيېستر يىلغالارى ئاراسىندا بولدى.

خەزەرلەر ۋە بۇلغارلار. 5 — 6 نچى غەسرلەردە ئازىيەدان تۇرانى تۈرك قەبىلەلەرى شەرقى ياۋروپاغا كىياپ چەپ تۇرسالاردا، ئالارنىڭ كۆبىنسى ۋاقتلىغىنا ھۆكۈمەت ياساپ تۇرۇپ، سۆزگرا ئارالىپ بىتىپ، ياكادان تىبكىنچى نىسم ئاستىندا بىرلەشىپ تۇردىلار. لاكىن شۇشى تۈرك بەئىيسە تۈركلەرگە قەردەش بولغان كوچمە خالقلار ئاراسىندا تارىخدا ئۆزچۈنسى ئىز قالدىردىلار. شولارنىڭ بىرسى خەزەرلەر، ئىكىنچىسى - بۇلغارلار؛ ئۈچۈنچىسى - ماجارلاردر. بۇلارنىڭ شەرقى ياۋروپاغا قايچان كىلىپ چىقۇلارى مەسئەلەسىدە تۈرلى، بىر بىرسىنە قارشى بولغان فىكرلەر سۆيلەنە؛ بىزگە بۇ، چىن-چىن ئارخېئولوگىيە مەسئەلەسى مۆھىم تۈگل، شونىڭ ئۈچۈن بىز خەزەر ۋە بۇلغارلار خاقىندا قىسقەچە توختاپ

بولغان فىكرلەرنى يىغىپ بىر سىستېماغا سالىپ، سۆيلەيمىز. بۇ ئىككى خالقنىڭ تارىخى، ھونلار ۋە ئاۋارلاردان سۆڭ كىلگەن خالقلار ئىچىندە ئايرىلا: ھەم بۇلغارلار ھەم خەزەرلەر ئىككىسىدە شاقتىغىنا ياشەگەن مەدەنى دەۋلەتلەر ياسى ئالدىلار؛ مۆنىڭ سەبەبىدە بۇ خالقلارنىڭ بىزنىڭ زامانىمىز سەۋدە يولى ئۆستىندە ياتۇلارىدىر. بۇلار ئارقىلى ئۆتكەن مال سەۋدەگەر بولۇغا مەدەنىيەت كىرتكەن ھەم كوچمە تۈركلەرنى ئورناقلى ياساپ دەۋلەتدە تەرتىب ياسارغادا سەبەبچى بولغان. شول سەبەبلى بۇ ئىككى تۈرك خالقنىڭ تارىخلارى بۆتىن ئىنسانىيەت تارىخى ئۈچۈن مۆھىم بولغانى شىكىللى، تاتار تارىخى ئۈچۈندە مۆھىمدر. بۇلارنىڭ تۇرغان يورتلارى سۆزگرا تاتار خالقىنىڭ تۇرغان ۋە ياشەگەن يورتلارىندا ئىدى: بىردە شىكسىز، بۇ ئىككى تۈرك ئۇيۇشماسى تاتار خالقى ياساۋدا غۇنسرلىق رولى زور ئوينادى.

خەزەر ۋە ئالارنىڭ جىرلەرى. خەزەرلەرنىڭ تۆپ جىرلەرى ئىدىل يىلغاسىنىڭ توبەنگى ئاغۇمى ئىدى. بىزنىڭ زامانىمىزدا ئىدىل يىلغاسى ئازىيەدەن كىلگەن سەۋدەگەر ۋە باشقا خالقلارنىڭ ياۋروپاغا، ياۋروپادان كىلگەنلەرنىڭ ئازىيەگە كىتىپ يۆرى تۇرغان يوللارى ئىدى. بىزنىڭ شەرقى ياۋروپانىڭ ئۆزۈن ساخرا، چۆللەرى، بالتا، پىچاق كىرمەگەن سازلىقلار، ياتقاقلار بىلەن تولغان يورسالارى ئاراسىندان يۆرى تۇرغان يوللار يوق ئىدى. شول جىرلەردە قىراغى كوچمە تۈرك قەبىلەلەرى، تۇرمالاردا ئىسە قىن خالقلارى تۇرالار: شونكا كورە سەۋدەگەرلەر ئۈچۈن يورتى جىردەن يۆرۈۋ، قىچلىغىدا ھەم مالنى قورى جىردەن يۆرتۈۋدەن قىيىمەتكە تۈشەدر ئىدى، شول سەبەبلى سەۋدەگەرلەر ئەللە نىچە كۆيمە بىلەن ئىدىل ئۆستىندە يۆرىلەر ھەم دۆشمان ھۇجۇمىدەن ساقلانىپ تۈزلەرى بىلەن بىرگە قورالى ساقچىلاردا ئالالار ئىدى.

هەربىر پاتشالقنىڭ چېگرىنىڭ چېكلەرى زامان ئۆتۈشى بىلەن ئالماشىنىپ تورا. شونىڭ ئوچون خەزەرلەرنىڭ جېرلەرى دە ئەلنى ئىزدىرايا ئەلنى كوچرەيب تورغان. خەزەرلەرنىڭ ئىپتىدائى ۋەتلى ئىپتى زور ۋاقتلارى 8 نچى عەسر نىڭ ئورتالارى ھەم 9 نچى عەسرلاردر.

بوجاقدا ئالارنىڭ چېگىلەرى جەنوبدە كافكاز تاۋلارنا بارىب تىرەلە. عەربدە ئول زاماندا ئىسلاۋيانلار تورا تورغان دنېپر بىلماسىنا بارىب جېتب. قرم يارم ئاتاۋنىڭ كوب جېرلەرى خەزەرلەر قولندا بولغان. بارى تېك قاراديڭگز ياقاسنداغى بەعزى شەھەرلەردە گنە گرېكلەر (روملار) تورغانلار. شىمالدە ئالارنىڭ جېرلەرى جايق بىلماسىنا بارىب جېتب. ئىدىل بىلماسىنىڭ ئورتا ئاقىمندا بولغان بولغار، ئورگەلەرنىڭ جېرلەرى بىلەن چېكلەنىش بولغان.

خالق — خەزەر ئېلىندە خالق تورلى جىنسدەن ئىدى. كافكاز تىرەسندە كافكازداغى خەزەرگى چەچەن، لېزگىن كوك تاۋخالقلا-رىنىڭ بابالارى تورالار. بولغار ئېلىندە تاباخەزەرگى ساراتاۋ گوبېرناسى تىرەسندە گى تورمانلق جېرلەردە فىن قەۋملەرى تورغانلار. خەزەر ئېلىندە كېلمىشەك عەرەب، ئىران سەۋدەگەرلەرىدە تورالار. لاكىن مەملەكەتدە توب ئاسل دەۋلەت ياساب تورۇچىلار خەزەر ئېسمىندە يورتلە تورغان تورك خالقى بولب، شولاي توقى خەزەرگى جەنوبى روسىيەنىڭ ساحرالارندە كوچب يورۇچى تورلى ئىسملى تورككلەردە خەزەرستاندا بولغان.

خەزەر دولەتى حاقان.

عەيسادەن سوڭ بېش يوزونچى يللاردا توق خەزەرلەر دەۋلەت ياساغانلار. دېمەك ئالار بىر تورلى زاكونغا — عادەتكە بويسنغانلار، عەيبلى كىشىلەرنى حوكم ئېتەر ئوچون قازىلارى حاقنى ساقلار ئوچون عومومى عەسكەرلەرى بولغان.

دەۋلەتنىڭ باشى ھەم ئاتى ئىدارە ئېتوچى نەسلدەن نەسلگە

بولب كېلە تورغان بىر پاتشالارى بولب، ئانى خەزەرلەر باشقا تورككلەر شىكىللى ئولىك «حاقان» دىب يورىتگەنلەر؛ بوتون عەسكەر ئاڭا تابىع، بوتون تورەلەرنى ئول قويا. ئول سولح ياسى، سوعش ئېعلان قلا. حاقان تورنى ئىدىل بىلماسنىڭ دېڭگزگە قويا تورغان تورنندا سالنغان ئىدىل ئىسملى شەھەردە تورا. شوندا شەھەرنىڭ بىر كېسەگندە بر ئاتاۋدا ئاناڭ سارايى بار ئېدى. دوشمان هوجوم قىلغاندە حاقاننى ئوتورمەسلەر يەنى ئىسە تزتىب ئالماسلار، دىب قالن، بويك قويما بىلەن سارايىنى ئەيلەندەرب ئالنغان. ئول قويمانى ساقلاب قاندا ئون ئىكى مىڭ عەسكەر تورغان. حاقان باشقا تورك پاتشالارى كوك كوب حاتن ئالا. عەرەب سەيياحلارىنىڭ ئېيتوونچە ئاناڭ ئىكاحلى، تورتنچە بويسنغان تورلى پاتشالارنىڭ قزلارندان عىبارەت بولغان يگرمى بېش خاتنى بولغان ئىمش.

حاقان بولو ئوچون بايلق شارت توگل. ئالار، مەعلوم بر نەسلدە نگنە كېلو شارت بولغان. بر واقتدا كومەچ بىلەن سەۋدە قلب يوروچى مالاينىڭ حاقانلار نەسلندەن كېلگەنگە كورە حاقان بولغانلغن سويلەيلەر.

حاقانلارنى خالق بيك حورمەت ئېتە، چونكى ئول ئالاردان شولارنا وە بيك قورقا تورغان بولغان. حاقانلار بردە تشقا شەھەرگە چعب يورمىلەر. بيك سيرەك واقتلاردا غنا چارعا تورى كېلسەدە خالق ئوچرا غاندا ئاتلار تابا قاراۋ يا راماغان ئش حيسابلانماندان، ئول ئوتب كېتكەنچى سەجدە قلب جېرگە ياتب قالالار. حەتتا ئولگەن حاقانلارنىڭ قبرلەرى يانندان ئوتكەندە ئاتدان توشب، زيارەت كوزدەن يوعالغانچى جديەولەب بارالار ئېدى. حاقان سوعشقادا بيك سيرەكگنە بارا. بارغاندا ئارباغا ئوتروب كشى كورمەسىن ئوچون باشنا يغدەدەن ئارا يورگەنچك يابننا تورغان بولغان.

شولاي بولسادا خەزەرلەر ئېلندە حاقانلارغا ئېحتىيلالار چعب تورغان؛ بەعزى واقتلاردا حاق جيلب كېلب ئاناڭ ئوترلوۋن تلەب

ھۇجوم ئىتىب ئانى ئۇتىب ئۇتۇرە ، تۇرغان بولغان . ئىلدە بولغان ھەر
بر ئوشگابسزلق ، ئاچلق . مۇوە فەقىيە تىز سوغش . ئولەت كوك
بەختسزلكلەرنى خالق خاقاندان كورب شوندى واقتلاردا خاقاننى
تۆشر گەنلەر ياكى ئۇتر گەنلەر . ئوموميەن خەزر خالقى بر خاقاننى
فرق يلدان ئارتق خۆكومەت سۈرۈرگە ئەرك بيرمەگەن : ئالارناڭ
فيكرنچە بر كشى فرق يلدان ئارتق پاتشالق سۈرسە ئانىڭ
عەقلى بنەدرئيدى .

— خاقاندان قالا مەسلەكەتنى ئىدارە ئىتوچى
. تورەلەر . بر وەزير ، بولب ئانى « خاقان بەك » ديب يۇر-
گەنلەر . خاقان ئوزى ئىدارە ئشلەرنە كوب قاتنشمى . پاتشالق ئشلەرن
شول خاقان بەك ئىدارە قلغان . ئانىڭ حاكىمىيەتى بيك زور ،
بولب ئىختيلال چغب خالق خاقاننىڭ ئۆلتۈرلۈون سۈراغان واقتدا ،
شول ئوق خاقان بەك خاقاننى حۆكم ئيتە . گۇناھلى بولسا ئۆلتۈرە ،
يەنىسە خالق قولىنابيرە . گۇناھسز تابسا خالقنى قۇوب تاراتقان .
حاكىمىيەتنى شول قەدەرلى زور بولسادا . خاقان بەك پاتشانى
حۆرمەت ئيتە . خاقان يانىنە كرگەندە يالاڭئاياق كرب سەجدەقلب
يانا . بارى ئيك خاقان رۇخسەت ئىتكەچكنە ، تۇرۇب ئانىڭ يانىنا
ئۇتروب ئش خاقندا سۆيلەشە ، كيڭەشە ئيدى .

بەنە « كەندر خاقان » ديگەن خاقان بەكنىڭ بولشچسى قول ئاستىداغى
بر تورە بولب . ئولدا خاقان يانىنا كرە ئالمان . « ئول نيشە » قائلى تاغى
بر تورە بولب . ئول ئيلنىڭ عەسكەرى كۈچلەرى بلەن قوماندا ئيتكەن .
زورشەھەرلەردە خاقاننىڭ ئۆللارى باقىن قەردە شلەرى والى (گوبەر-
نانر) بولب ئىدارە قلب تۇرغانلار .

— ئېلنى ھەر ياقدان دۈشمان چۇلغاب
عەسكەر . ئالغان . ئازبيە دان كيلب چىقارغا تۇرغان
ئەللەنى قەدەر ئۆزلۈك خالقلارى ھەر واقتدا خەزەر
مەملەكەتن قورقوغا سالب تۇرغانلار ؛ 9 نچى عەسردەن ئالب
ئەرمەنلەر كۆيمەلەر گە ئۇتۇرب . ئىدىل بلەن تۆشب ئېلنى تالاب
بۇزگەنلەر ؛ 8 نچى عەسرلەردە روسلاردا خەزرلەرنى قول ئاستىندا
بولغانىغا قاماي ئىختيلال قوزغاتب تۇرغانلار ؛ دون . ئىدىل بلەن دنيبر
ئارالارندا ، ئول واقتلاردا ماجارلار (ۋېنگرلەر) دە ھامان خەزەر ئېلىنە
ھۇجوم ئىتكەنلەر ؛ مۇسلمان خەليفەلەرنىڭ عەسكەرلەرىدە كاقكاز
تاولارن ئۇتب خەزەر ئېلنى باسب كررگە ، ئومتىلب تۇرغانلار ؛ شول
سەبەبلى خەزرلەر ، زور عەسكەرى قۇوەت ئۇتارغا مەجبور
ئىدنلەر . ئالارنىڭ خاقاننى ساقلى تۇرغان ، ئون ئيكى مڭ خاسسە
ئالاين (گواردىيە) لەرندەن باشقا چيت خالقدان ياللانغان ، ھەر
واقتدا سوغشقا خەزر تۇرغان ، ئون مڭ ئاتلى عەسكەرلەرى
بولغان ؛ بو عەسكەر قلچ ، ئوق ، سۆڭگى ، قالقان بلەن قوراللانغان
بولغان . تاغى ھەر بر باي كشى ئوز ماللىنىڭ سانىنا قاراب ئات
بيرب كيىندرب ، ئازق بلەن عەسكەر بيررگە مەجبور بولغان .
خەزەرلەرنىڭ عەسكەرلەرندە نيزام ، تەرتيب بيك قۇوەتلى
بولب ، سوغش ساقىندان قاچقان كشىلەرگە بيك قاتى جەزا
بيرگەن ؛ لاكين شولاي بولسادا چيت ميللەتلەردەن ياللانغان
عەسكەر كوب واقتدا ئىختىلال چىقارا . خۆكومەتنىڭ سۆزنە
قارشى كيلگەن .

خەزەر ئېلىنە چيت خالقلاردان بيك
حۆكۈم . كوب سەودەگەرلەر كيلب تۇرغانلار . بو
سەودەگەرلەرگە ھەر تۆرلى ئوڭايلقلار ئشلەرگە حۆكومەت بيك
تىرشادر ئيدى . خالق بر بر سىنە . خاقسزلقلار ئشلەمەسن ، بزبرسن

رەنجىمەسىن ئۈچۈن خەزەر دەۋلەتى ھۆكۈم (يەھۇد) ئىشىنە بىلەك
ئەھەمىيەت بىرىپ ئوردۇراق شەھەرلەرىدە مۇمكىن قەدەرلى
تۈرلى دىن ئەھلىدەن بولغان ياخشى قازىيلار قويارغا تىرىشادىر
ئىدى. مەسەلەن، خەزەر خاقانىنىڭ تۇرغان شەھەرندە ئىككى
مۇسلمان، ئىككى خرىستىيان، ئىككى يەھۇد، بىر مەجوس قازىيى
بولغان. مۇھىم مەسئەلەلەر چىققاندا ئالار جىيىلىپ، كىڭەشىپ ھۆكۈم
ئىتەلەر، ھەل ئىتە ئالماسلىق مەسئەلەلەر بولغاندا مۇسلمان
قازىينىڭ سوزىچە ھۆكۈم قىلغانلار. خاقان بەك ھۆكۈم ئىشىنىڭ نىچك
بارۋى خاقىندا ھەر ۋاقىتتا خەبەردار بولىپ تۇرا، ئانىڭ ئىلچىسى
قازىيلار يانىنا كىلىپ كىتىپ يۇرى تۇرغان بولغان.

8 نچى عەسرگە قادەرلى خەزەرلەرنىڭ
دىن — كوبرەگى بۇرۇنقى تۈرك دىنى بولغان
شامان دىنىندە ئىدىلەر. 7نچى عەسردان ئىعتىبارەن خەزەر ئىلىنە
سەۋدە بىلەن تۈرلى دىن ئەھللەرى كىلە باشلاغان. سەۋدەگەرلەر
بىلەن تۈرلى دىن خالقلارنىڭ عالىملەرى كىلەلەر؛ ئالار خەزەر
خالقى ئوز دىنلەرىنە تۈندەيلەر ئىدى. بوز ۋاقىتلاردا خەزەرلەرنىڭ
ئوردۇ شەھەرلەرىندە دىن خاقىندا مۇنازىرەلەر بولا. ھەر كىم ئوزىنىڭ
دىنىن قۇۋۋەتلەپ نۇتۇقلار سويلى، خاقانلار دىن مەسئەلەلەرىنە
ئەھەمىيەت بىرەلەر، ئوزلەرىندە شول مۇنازىرەلەرنى تىڭلىلار
ئىدى.

7نچى عەسرنىڭ ئاخرلارىندا عەرەب مۇسلمان خەلىفەلەرىنىڭ
قۇۋۋەتلى چاقلارى بولىپ، مۇسلمانلار كاۋكاز تاۋلارىن ئوتىپ
عەسكەرلەرى بىلەن كرىپ خەزەرلەرنى ئىسلام دىنىنە ئوندەر
ئۈچۈن دىگەن بولىپ، ئالارنى ۋە ئالار ئىشغال قىلىپ تۇرغان
شىمالى كاۋكاز ھەم ئىچىل بولىپ ئوزلەرىنىڭ سەۋدەلەرىنە بۇزىلىر
ئۈچۈن سوغىشالار ئىدى. بۇ ۋاقىتدا 8 نچى عەسردە خەزەرلەر

مۇسلمانلار ئارالارىندان چىقىپ، مۇسلمان دەۋلەتلەرى بىلەن دوست
تۇرۇ ئارقاسىندا سەۋدەنى يۇرىتۇ فىكرى بىلەن خەزەر خاقانى
مۇسلمان دىنىن قابول ئىتكەن بولغان.

8-9 عەسرلەردە خالق ئاراسىندا ئىسلام دىنى تارالغان. شول
ۋاقىتدا تۈرلى مۇسلمان، خرىستىيان ئىللەرىندەن سۈرۈلگەن
يەھۇدىلەر دە دىنگە ئىرك بىرۈچى خەزەرلەرگە كىلىپ سىيىنغانلار
ھەم ئالاردا ئوزلەرىنىڭ دىنلەرىن خالققا تاراتىرغا تىرىشقانلار؛
نىھايەت 8 نچى عەسرنىڭ ئاخرلارىندا، بولان ئىسملى خاقان زامانىندا،
بۇ خاقان يەھۇد دىنىن قابول ئىتىپ. 9 نچى عەسردە يەھۇد دىنى
خەزەرلەرنىڭ ھۆكۈمەت ئىرلەرى ۋە ئەعيانى (ئاق سۆيەكلەر)
ئارالارىندان رەسمى قابول ئىتىلگەن ئىدى؛ يەھۇدلەر بىلەن
قاتناشۇ خەزەرلەرنىڭ ھۆكۈمەت سۈرۈچى سىنىفى مەدەنى
ياقدان كوتەرگەن. خەزەرلەردە ئەدەبىياتنىڭ بولۇۋى خاقىندا
خەبەرلەر ئاز، لاكىن 10 نچى عەسردەگى خاقان يۇسفنىڭ
ئەندەلۇسدەگى خەسدى ئىبنى شاپرۇت دىگەن بىر يەھۇد عالىمىنە
يازغان خاتى شۇشى زامانغا قەدەر ساقلانىپ قالغان. خات يەھۇد
تىلىندە يازىلغان. تۈرك تىلىندە يازىلغان ئەسەرلەر بىزدە قالماغان.
خەزەرلەرنىڭ شەھەرلەرىندە بالالار ئوقۇر ئۈچۈن مەكتەبلەردە
بولغانى مەعلوم.

خەزەر مەدەنىيەتىنىڭ دەرەجەسى
— خەزەر خالقىنىڭ تۈپ شۇغۇللەرى
باقچاچىلىق، ئىگىنچىلىك، خەيۋان ئاسراۋ، سەۋدا
بولغان. خەزەرلەر كوچمە تۇرمۇشدان
ياۋاشىنا چىقىپ كىلەلەر؛ شونىڭ ئۈچۈن ئالار قىش كۈنلەرىندە شەھەر،
ئاۋىللاردا تورالاردا، جەي بولغاچدا ھەر كىم ئوزىنىڭ باقچاسىنا
كىتەلەر ئىدى. جەنۇبدەرەك تۇرۇچى خەزەر خالقى بوداي
چەچە، بوزىم ئوزىنا ھەم باشقا جىمىش ئاغاچلارى جىتىشدىرە؛ ھەر

بر عائیلەنك ئوزلەرنىڭ بابالارندان میراس بولوب قالغان جیرلەری
بولادر ئیدی.

ـــ حەزەرلەر سەودە ئۈچۈن ئینك مەعقول هەم ئیسکەندەن
سەودە. بیرلی سەودە بوللاری بولغان ئۈچ بلغا ئۈستندە
ئوترغانلار. ئاللدا سۆیلەگەنچە حەزەرلەرنىڭ برنچی تورغان ئورنلاری
ئیدل بلغاسىنىڭ توبەنگی ئاغوزی بولوب، ئالار بو یول بلەن
حەزەر (کاسبی) دیڭگزندەن کافکازنىڭ شەرقی جارلاری بویندان
مال کیترەلەر؛ ئیدل بلغاسندان باشقا ئارلاق دیڭگزنە ئاغب
چنغا تورغان دون بلغاسندا حەزەرلەر قولندا ئیدی. ئیدل بلغاسی
بوینچا کیلگەن مال دون بلغاسىنىڭ ئیدلگە یاقن کیلب ئاققان
ئورنندان توشرلب، دون بلغاسی بلەن دیڭگزگە چقب ئازاق
دیڭگزندەن قارا دیڭگزگە کوچب ئیستانبولغا، ئاندان باشقا
ئیللەرگە جیبەرلەر ئیدی؛ چیت ئیللەردەن کیلگەن مالدا شول-
ئوق یول بلەن حەزەرستاننی ئوتب شەرق ئیللەرنە کیتەدر
ئیدی. ئیدل بلغاسىنىڭ یوغارعی ئاغزنداعی ئیللەردەن
حەزەرستانغا بال، ئیری، جون، مای شیکللی نەرسەلەر کیلە.
شولای ئوق روسییەگە ئاوعورد ئارقلی کیلە تورغان ماللاردا
ئیدل بلغاسی بلەن کیترلەدر ئیدی.
جایق (ئورال) بلغاسیدا حەزەرلەر قولندا ئیدی. ئورال
تاولارنداعی ئورمانلاردا توتلغان جەنلك تیرلەری، ئول تاولاردان
چقغان ئالتن، کومش باقر کوك مەعدەنلەر — هەممەسی دە
حەزەرستاننىڭ مەرکەزنە کیترلب، ئانك بازارلارندا ساتلالار.
حەزەرستاننىڭ ئوزندە بەعزی مال چقار ئیدی. ئول ئیسە
بالق، بالق مایی بولوب حەزەرلەردەن ئالنغان بالق غەربی یاوروپا
هەم روسییەنك کیك بازارلارندا ساتلادر ئیدی. حەزەر
دەولەتنىڭ ئیك زور کیلری شول سەودەگەرلەردەن ئالغنا

تورغان بوشلیقدان عیبارەت بولغانغا، حەزەر حۆکومەتی مۆمکین
قادەرلی سەودەنی قوۋەتلەرگە، سەودەگەرلەرنی ئیلگە جەلب قلرغا
ترشادر ئیدی.

ـــ بر مەملەکەتدە سەودا بولدی ئیسە،
شەهەرلەر. ئاندا شەهەرلەردە بولا. شەهەرلەر ئول
زامانلاردا سەودەگەرلەر تورر ئۈچۈن، مال قویار ئۈچۈن سلنلالار؛
حەزەرلەرنك ئەللە نیچە دیسەلەب ئولی هەم کچکنە شەهەرلەری
بار ئیدی.

ئیدلنك حەزەر دیڭگزنە قویا تورغان حەزرگی ئەچترحان
تورنندا «ئیدل» ئیسملی شەهەر بار ئیدی. بو شەهەر حەزەرستا-
ننك سەودە مەرکەزی بولوب یاوروپا بلەن ئورتا ئازیەنك زور
ئالش بیرش ئورنی بولغان. ئاندا ئەللە نی قەدەر مۆسلمان،
خریستیان، یەهود مەعبەدلەری هەم مونچالاری بار. ئیك زور
بینا مەسجد جامیع بولوب، ئانك منارەسی خاقاننىڭ سارایغا تابا
قاراب تورادر؛ بو شەهەردە زور بازار ئورنی بولوب، ئاندا
تورلی میللەتدەن بولغان سەودەگەرلەر سەودە قلب تورالار؛
ئانداعی ئویلەر کوبرەك بالچقدان هەم ئاغاچدان سالنغان بولوب
شەهەرنك بر ئایرم ئوراق ئورنندا کیرپچدەن یاسالغان کرپیست
(قلعە) بلەن ئەیلەندرب ئالنغان. خاقاننىڭ تاشدان سالنغان
سارایلاری بولغان. باشقا کشلەرگە کیرپچدەن ئوی سالو- یاساو
(مەمنوع) بولغان.

کافکازنىڭ حەزەر دیڭگزی بویندا «دەربەند» شەهەری
بلەن «ئیتل» شەهەرلەری ئاراسندا «سەمەندەر» ئیسملی یەنە
بر زور شەهەرلەری بار ئیدی. بو شەهەر حەزەرستاننىڭ زور
ئیستیحکامی بولوب شولای ئوق هیند، ئیران ئیللەرندەن کیلە
تورغان سەودە کەروانلارنىڭ توقتی تورغان ئورنی ئیدی. بو

شەھەر باقچا ئچىنە باتىپ تۇتترا. بۇرۇنقى زاماندا خەزەرلەرنىڭ پاتشالارى تۇرغان ئورۇن شوشى شەھەر بولغان. جايىق يلغاسىنىڭ دېڭىزگە قويا تۇرغان ئورنىدا يەنە بىر ئۇزۇر شەھەرلەرى بولۇپ. ئاتى «ساكسىن» دىيپ ئاتىلار ئىدى. بۇ شەھەر ئازىبەدان خەزەرستانغا ھۇجۇم ئىتەرگە تۇرغان كوچمە تۈرك قەبىلەلەرىدەن ئىبلىنى ساقلار ئۈچۈن سالىنغان كرپىست (قەلعە) ئىدى. مۇندادا كوپ مەسجدلەر، ئۇزۇر باقچالار بار ئىدى.

بۇ شەھەرنىڭ ئورنى سالقىنچاراق ئورۇندا بولغانغا، ئۇيلەرى بورەنەدەن بولۇپ ئۈچى كىيىز بىلەن ئورتۇلگەن بولادر ئىدى. خەزەرلەر تاغىن دۇننىڭ ئىدىل يلغاسىغا ياقىن كىلە تۇرغان ئورنىدا رۇم ئۇستالارى كىنتىرتپ «ساركىل» ئاتلىق بىر شەھەر بىنا ئىتكەنلەر ئىدى. بۇ شەھەردە كرپىست بولۇپ ساركىل، روملار بىلەن خەزەرلەرنىڭ سەۋدە قىلا تۇرغان ئورنلارى بولغان.

خەزەر دەۋلەتىنىڭ شەب واقتى. 8 — 9 نچى عەسرلار خەزەر دەۋلەتىنىڭ ئىڭ قۇۋەتلى، شەۋكەتلى چاقلارى ئىدى. بۇ زامانلاردا خەزەرلەر پۈتۈن شەرقى ياۋرۇپا سەۋدەسىنىڭ خوجالارى ئىدى. روسلار، بۇلغارلار، باشقا فىن قەۋملەرى، شىمالى كافكازداغى تاۋ خالقلارى، خەزەرلەرنىڭ قول ئاستىلارىدا بولۇپ، ئالارغا خىراج (دان) تولەپ تۇرالار. شۇلاي بولسادا خەزەرلەر ئازىيەدان ياۋروپاغا ھۇجوم ئىتەرگەنە تۇرغان تۇرلى كوچمە تۈرك قەبىلەلەرنى تۇزلەرىنىڭ عەسكەرى قۇۋەتلەرى بىلەن باسىپ، ئۇل چاقداغى شەرقى ياۋروپانىڭ تنچلىغىن ساقلاۋ رولن ئوتىبلەر ئىدى. خەزەرلەرنىڭ ئۇز جىرلەرندە ئەللەنى قەدەر كوچمە تۈرك قەبىلەلەرى بولۇپ، خەزەرلەر دەۋلەتى كۈچلى چاقدا بولار بويسنىپ تۇردىلار.

خەزەر دەۋلەتىنىڭ زەعىفلەنۈۋى - بتۈۋى. 10 — 11 نچى عەسرلاردا دنىپر تىرەسىندەگى روسلار قۇۋەتلەنە باشلاغانلار. ئالار ئىسكاندىناۋيەدەن كىلىپ بۇرى تۇرغان باتىر سوغشچان نارمانلارغا بويسنىپ ئالارنىڭ كنەزلەرن تۈزلەرىنە پاتشا ئىتكەنلەر ئىدى. ئۇل روسلار تۈزلەرىنىڭ باشلقلارى بىلەن كۈزىمەلدەرگە، ئوترىپ ئىدىل يلغاسى بىلەن تۈشىپ خەزەرلەرنى تالى؛ ئالارنىڭ شەھەرلەرن جىمرە باشلاغانلار. ئالار بر نىچە مەرتەبە بارىپ «ئىتىل» شەھەرندە خاراب ئىتىپ كىتكەنلەر. باشقا خالقلاردا خەزەرلەر قول ئاستندان چغا باشلاغانلار، سوغشلار، چوۋالولار بولۇپ تۇزغاچ سەۋدەگەرلەردە ئاز كىلە باشلاغانلار: مۇنكارچىغا قەدەر رۇم (ۋىزانتىيە) پاتشالىقىدا عەرەب خىلافەتىنە قارشى سوغشلاردا خەزەرلەر بىلەن فائىدەلەنىپ، سەۋدا ئۈچۈن فائىدەلى بولغانغا خەزەرلەرنى ياقلاپ كىلسەدە، 10 — 11 نچى عەسرلاردا ئۇل زاماننىڭ بىدىنەلمىلەل سەياسەتى ئۈزگەرگەن ئىدى. خازر ۋىزانتىيەگە كۆبرەك ياۋروپادان كىلگەن ئەھلى سالىب عەسكەرى بىلەن بىرلشرگە تورى كىلە: شۇنىڭ ئۈستىندە، بۇ زاماندا ئىندى ۋىزانتىيەگە عەرەبلەرنىڭ ھۇجوملەرىدە كىمىگەنلىكەن، ئۇل سەۋدەدە كانكورىنت بولغان خەزەرلەرنىدە ياقلى ئالەيدا ھەم تاكارغا ئارتق ترشاغاندا بوارغا كىرەك. سەۋدە كىمەگەچ خەزەرلەرگە تامغا (1) ئاقچاسى ئاز كرە باشلاغاچ، باياق كىمەنگەچ عەسكەر يالار ئۈچۈندە كۈچلەرى قالماغان؛ ياللانغان عەسكەردە دىنى سەبەبىنى بەھانە ئىتىپ، يەعنى بز نى ئۈچۈن يەھود دىنىدەگى خۆكومەتكە بويسنبيق دىيپ غاۋغالار قوزغاتا باشلاغانلار ئىدى: خەزەرلەرنىڭ ساحرالى ئورنلارندا

1) «تامغا ئاقچاسى» دىگەن سوزدن — گۇمرۇك ئاقچاسى، بەلىسە بوشلتا ئاقچاسى مۇراد...

كۆچب يۈرى تۇرغان كوچمە خالقلاردا مۇجۇمگە باشلاغانلار: كاسبى قاپقالارندان چعارعا ئۇمتللب تۇرعان كوچمە تۈركلەرگە شونڭ ئۈچن قاپقا ئاچلعان ئىدى. بز بو خالقلارنڭ كيلب چەۋلارى، ئالارنڭ تۇرمۇشلارى حاقندا توبەندە سۆيلەربز. لاكين ئىدل بلعاسى شيكللى تابيعى برسەۋدە يولى بر مينوتدە ساقچسز تۇرمادى وە ئاندا تەرتيب ياسالرعا تيبش بولدى. مۇنە بۇل تەرتيبنى ساقلاوچى، ئيدل ـ چولمان (كاما) يلعالارندان كوچب ئازيه، جەنوبى وە شيمالى ياوروپاعا كيتە تۇرعان مال يولى ئۈتوچى ياڭا بر ئۇيۇشما دەولەت كيلب چقدى؛ ئۇلدا بولسا باشدا خەزەرلەرگە بويسنب تۇرعان، جەنوبدەن كوچب كيلب ئورمانلق وە باسولق ئورنلارنى ئيشعال قلعان بۇلعار تۈركلەرى ئىدى.

بۇلعار ئيلىنڭ ئورنى ھەم ئانڭ تابيعەتى

— بۇلعارلارنڭ جير لەرنڭ تەومەلى (ميقدارى) تۆرلى واقتلاردا ئۆزگەرب تۇرعان: ئالارنڭ جيرلەرى ئورال تاولارندان وە ئيدلنڭ ئورتا ئاعۇمندان ئالب، سورا ھەم ئوفا يلعالارى تيرەلەرنە، ۋەتكە وەكاما بويلارنى ئچنە ئالب. دون حوپەرا ھەم سامارا يلعالارنا قەدەر يارب جيتكەن. لاكين بۇلعار جيرنڭ مەركەزى حەزرگى تاتارستان جومھوريەتنڭ تسپاس، ئارچا، لايش، چيستاى كانتونلارى بولعان.

بۇلعار ئيلى چن چنداn مۇعتەدل ھاوالى جيرنڭ سالقن جيرلەرگە كوچە تۇرعان ئورنلاردا ياتادر ئىدى. بو ئيلدەگى جەيگى، ئۆزۈن، قشقى قسقا كۆنلەر مۇندا كيلب يۇروچى مۇعتەدل ھەم تسسى ھاوالى جيرلەرنڭ سەيياحلارن شاق قاترعان. بو جيرلەردە ئىندىن تۈركلەر ئۆزلەرنڭ تۇب واتانلارى بولعان ئورتا ئازيەدەگى كوك بوقا كبيز ئويلەردە تورا ئالميلار، چۈنكى ئۆزب ئارلق قشقى

…القلار. كۆزگى قارلى ياكسۇرلار كشللەرنى ئۆشئتە، ئاعاچ يۇرنلاردا عى جلى ميچ ئاللارنا قۇوادر ئىدى.

بۇلعار جيرى حەزەر ئيلى شيكللى توگل. ئاندا كوبرەك ئورمانلار حۆكم سۈرە، ئۇل ئورمانلاردا چيكسز كوب جەنلكلەر يەشيلەر، ئانڭ جيرنڭ كوبرەك ئورنى قارا بالچق. شونڭ ئۈچن بو جيرلەردە. سالقنچاراق ھاوالى جيرلەردەگى ئۆسە تۇرعان ئيگنلەر ھەممەسندە جيتشكەن.

لاكين ئەووەللەرەك، 9 نچى عەسرلەردە ئورمانلار كوبلكدەنمى، بۇلعار ئيلى ئاعندا يۈزوش بولعان. حەزر بيك شەب بولب ئالما جيتشە تۇرعان تسپاس كانتونى ئورنندا بولعان جيرلەردە ئالما يشب جيتە ئالمعان.

بو جيرنڭ ئەووەلگى خالقى ـ بۇلعار ئيلنڭ تۈب خالقى يارم وەحشى، بارى ئاو ئاولاب ئازعنا ئيگن چەچب، ئاعاچ وەۋيرداللاردان ياساعان يۇرتلاردا، زيملەنكەلەردە تۇروچى تيبەنەگنرەك بويلى، قسق كۆزلى «فين» خالقى ئىدى. بو فينلار حەزرگى چيرمش، موقشى، ئالارنڭ يابالارى. مونلار كيلگەن چاقدا بۇلارعا. ئازيەدان كيلوچى تۈرك ئولقنننڭ ئۈچعنا جيتب قالعان بولسادا. تۈرك خالقى ئاياقلى حەيوان ئاسراوچى خالق بولعانعا بو ئورمانلق سازلق جيرلەردە قالميچى جەنوبى روسيە سەحرالارن ئيەتيبار ئيتكەنلەر.

بۇلعارلارنڭ كيلو ۋى حاقندا احتۆرافات

— مونلار دەولەتى بغنلو بلەن، تەقدىرنڭ قوشۇوى بويىنچا، بو ئورمانلق، پچەنلك سازلق ئىدل وە كاما بويلارنا تۈركلەر كيلب ئۇرنب، تۈب جيرلى فين خالقلارن ئۆز قول ئاستلارنا ئالعانلار ئىمش.

بۇرۇنقى زامانىدا قالغان ئەكىيەتلەرنى «خۇرفات»
بەئىسە «مىف» لار دېلەر.

مۇنە شۇندى خۇرفاتنىڭ برسى بۇلغارلارنىڭ ئىدىل ھەم كاما
بويلارىنا كېلىپ ئورنىشوۋلارى ھاقىندا شوندى خەبەر بېرە:
«454» ئاتىللا باشلىقلارى شۆھرەتلى ھونلارنىڭ ئۆلگەندەن
سۇڭ ئانىڭ سۆيكلى ئۇلى (ئەرنىيەك بۇلغارچا ئيرنيېك) زامانىسىندا
تۇزلەرنىڭ دۇشمانلارى تاراپىندان جىگلىپ خەزەرگى شەرقى
ياۋروپانىڭ (روسىيە) كىڭ ساخرالارىنا تۇزىنىڭ ئوردىسى بىلەن
كېلىپ ئورنىغان. ئۇل ئۆلگەندەن سۇڭ يشول ئوق جىنسەدەن
قۇرت (قۇدرات) ئىسىملى كىشى خان بولغان. بۇ ۋاقتىدا بۇلغارلار
خەزەرگى ئازاق دېڭگىزى ھەم كۇبان بىلماسى بويىندا تۇرالار.
بۇ قۇرت خان. ئۇلەر ئالىندان تۇزىنىڭ دورت ئۇلىنا بىردە
تاراشلىقا. بىر گە تورىغا ۋاسىيەت ئەتىپ قالدۇرغان.
لاكىن بالالار ۋە خالىق ئاراسىندا تاتولق بولمىچى بولدى
ئايىرىلدىلار. شولارنىڭ بىر قىسمى كىتىپ، خەزەر بالقان يارم
ئاتاۋىندا تورۇچى ئىسلاۋيانلاشىپ بىتكەن بۇلغار خالقى باساغان
ئىمىش: لاكىن ئالارنىڭ بىركىيەسى ئازاق دېڭگىزى قرىبىندا قالغان.
يشول رەۋشچە باشدا شەرقى ياۋروپانىڭ دون، دنىپر، ئازاق
دېڭگىزى بويىندا ئوتروچى ھونلارنىڭ بىر كىيەسى بولغان
بۇلغارلارنىڭ برنى قەدەرسى ئەيسا پەيغەمبەردەن سۇڭ 7-8 نچى
ئەسىرلاردە كېلىپ، ئىدىل، كاما بىلغالارى بويىندا ئورنىغانلار ئىمىش.
فىنلار ئاراسىنا. ئورمانلىق جىرلەرگە

بۇلغار دەۋلەتى. كېلىپ ئورنغان كۈچمە بۇلغارلار دەۋلەت
تۈزگەنلەر ئىدى. بۇ بۇلغار دەۋلەتى خەزەرلەرنىڭ شەۋكەتلىك
ۋاقتلارىندا 9 نچى ئەسىرلاردا، روسلار شىكللى تولك خەزەر دەۋلەتىنە
خىراج (دان) تۈلەپ ئالارغا بويسۇنۇپ تورغانلار. 10 نچى ئەسىرنىڭ

باشلارندا خەزەر دەۋلەتى زەئىفلەنگەچ، بۇلغارلار ئالارنىڭ قول
ئاستلارندان چىققانلار.

مەملەكەتنىڭ باشىندا خان تورا؛ ئۇل قىبىلارنى تۇزلەرنىڭ
بويسىندرغان تۈرك قەبىلەسىنىڭ پادشاسى بولغان. جىرلى قىبىن
قەبىلەلەرنىڭدە تۇزلەرنىڭ خۇكومەتلەرى، خانلارى ۋە تارخانلارى
بولغان. ئۇل خانلار بارىسى دا بۇلغار خانىنا بويسۇنالار، خانغا
چىت ئىللەردەن مۇھىم ئىلچىلەر كىلگەندە، ئانتانالى مەجلىسلەردە
خاننىڭ ئوڭ ياغىندا ئوترالار، بۇلغار خانى ئوزى بارچا ماتىبرىيە
ياپقان تەختىدە ئوترار ئىدى. بۇلغار خانى ئورامدا ئوچراغاندا
خالق باشىندان بورنگىن ئالىپ ئاڭا خۇرمەت كورسەتە تورغان بولغان.

بۇلغار دەۋلەتىنىڭ كېلىرى. بۇلغار دەۋلەتىنىڭ باشلىچا كىلىرى، بۇ
جىرگە كېلىپ سەۋدە قىلوچىلارنىڭ مالىندان
ئالىنا تورغان پوشلىنا بولغان. ئالار پوشلىنا
ئىتىپ كىترلگەن مالنىڭ ئون ئۆلۈشىندەن بىر ئۆلۈشىن (ئوشرن)
ئالالار ئىدى. ئاشلىق چەچوچىلەرنىڭ ئىگىنىندەن سالىم ئالىناغان.
بورىنى كۈچمە تورىكلەردەگى كوك، خالق خۇكومەتكە ھەر بىر
يورتدان بر ئۇركز تېرىسى ھەر بىر ئۆيلەنوچى كىشى خانغا
بولەك ئىتىپ ئالىنا تورغان بىر ئات بېرگەن. ئەگەر بىر بىر خالق
بىلەن سوغىشىپ بىر مىقدار مال ئالسالار، شونىڭ بىر كىيەسىن
خۇكومەت ئالا تورغان بولغان.

ھۆكۈم. بۇلغارلارنىڭ خۇكم ئىشلەرى خەزەرلەر
نىكى كوك تەرتىپكە قويلغانى مەئلۇم توگل.
شولايدا ئالاردا جىنايەت قىلوچىلارنى جەزا قىلو شەكللى خۇكۇم
بولغان. بۇلغار ئىلىندە «خۇكوم ئىشلەرن تۈرۈغ باشلىقلارى
باشقارالار ھەم ئۇل كشىلەرنى «تورە» دىپ ئاتاغانلار.

بۇلغارلار عەيبلى كىشىلەرنىڭ گۇناھلارن ئەيتدۇرۇر ئۈچۈن
عەيبلەنۇچىنىڭ باشىن ئاياق بىلەن قىيناغانلار. ئالاردا ئىيك زور
عەيب كىشى ئوتترو، عائىلەگە جيبانەت قىلو حيسابلانغان. كىشى
ئوتتروچىنى بۇلغارلار ئاغاچ ساندىق ئىچىنە سالب بر ئوزون باغانا
ئۈستىنە مەنگىرب ئاسالاردا، ئاكار ئاشارغا، ئىچەرگە بيرميلەر، شوندا
عەيبلى كىشى ئولەدر ئىدى. عائىلەگە جيبانەت ئيتكەن كىشىلەرنى
ئاياق قوللارندان دورت قازىققا بەيلەب، مويننداں ئالب ئوزونچاغا
ئيكىگە كيسكەنلەر. سيحرچىلكدە عەيبلەنۇچى كىشىلەرگەدە بيك
قاتى جەزا بولغان: مۇندى كىشىلەرنىڭ مويىنلارنا جب تاغب
ئاغاچقا ئاسب قويا تورغان بولغانلار.

شەھەرلەر: بۇلغارلارنىڭ خانى، حۆكومەتى، شەھەردە تورغان. بۇلغارلارنىڭ شەھەرلەرى كوب بولب
حەزرگى قازان گوبيرناسىنىڭ تسپاس، چيستاى، لايش كانتونلارندا
بۇلغارلارنىڭ شەھەرلەرى بولغان. شولارنىڭ برسى تسپاس كانتونندا
«بۇلغار» ئيسملى شەھەر بولغان؛ ئاندان باشقا «بيلەر»، «سوار»،
«كاشان» ئيسملى ۋە باشقا بيك كوب شەھەرلەرى بولغان.
بۇلغار شەھەرلەرى شاقتاى زور بولالار، ئالارنىڭ قايسىلارندا،
ئورا تورغان حالقنىڭ سانى ئون مىڭدەن ئارتا: شەھەرلەر كوبرەك
يالغا بويىنا سالنالار، تيرە ياغى تيرەن چوقر بىلەن ئەيلەندرب
ئالنىب چوقرنىڭ ئىچكى ياغندان بيك قالن ئيمەن بورەندەن
سالنغان قويما بىلەن شەھەر چۇلغاب ئالنغان بولا. شەھەردەگى
عادى كىشىلەرنىڭ ئويلەرى بورەندەن سالنغان هەم كيبز ئويلەردەن
عيبارەت بولادر ئىدى.

بۇلغارلار 10 نچى عەسرنىڭ باشىندا رەسمى ئيسلام دينى قابول
ئيتكەنلەر. شوشى واقىعەدەن سوڭ عەربستاندان مۇسۇلمان
ئوستالارى كيلترلب تاشدان مەسجدلەر، سارايلار سالغانلار:

بەعزى شەھەرلەرندە تاللا نيچە منارالى مەسجدلەر سالنغان؛
ئاش مونچالار. چيندەن چيشمەلەردەن شەھەرگە كيلە تورغان
سو يوللارى (ۋاداپرازود) ياسالغان. مەشھور كىشىلەر ئولگەچ،
ئالارنىڭ قەبرلەرى ئۈستىنە بيك ماتورلاب گومبەز ياساب
بينالار سالب قويغانلار.

شەھەردە ئورامالار تار، لاكين سەودەگەرلەرگە ساتو ئيتو
ئۈچۈن بازار ئيتب كيڭ مەيدانلار قالدرلغان بولغان.

بۇلغارلارنىڭ شۇغىللەرى. — بۇلغارلارنىڭ ئاول شەھەرلەرى قىش
ئۈچۈنگنە بولب، جەى كونى شەھەرلەردە
بارى سەودەگەرلەر بىلەن هونەرچىلەرگنە
قالالار ئىدى: كوبرەك كىشى جەيلەۋگە قرغا چىقب كيتەلەر،
بۆتن جەينى قرلاردا، بولنلاردا ئوتكەرەلەر: بۇلغارلار جەى كونى
ئوزلەرنىڭ ئات، سيير، سارقلارن ئيدل هەم كامانىڭ كيڭ
بولنلارندا كوتب يورلەر. ئالار ئوزلەرنىڭ مونبيت (ئيگن
ئوڭا تورغان) جيرلەرندە ئيگن دە چەچەلەر ئىدى. ئالارنىڭ
جيرلەرندە بوداى، ئارپا، تارى هەم باشقا تورلى ئيكمەكدە
ئوسكان. بۇلغارلارنىڭ جيمش باقچالارىندا بولب، ئالما ئاغاچى
كوب ئوتەرتالار. ئالاردا ئيگن شول قەدەر كوب بولادر ئىدى،
كورشىلەرى روسلاردا ئاچلق بولغان واقتلاردا ئالارغا ئيگن كوندرب
تورالار ئىدى. مەسەلەن 1006 نچى يلدا سوزدال روسيەسندەن،
كوچلى ئاچلق بولغاندا، بۇلغارلارغا بارب روسلار ئيگن ئالب قايتب
قوتلولارى، شولاى ئوق 1229 يلدا روسيەدە ئاچلق بولغاندا
ۋلسازلار ئيدل هەم ئوقا يلغالارى بىلەن ئيگن ئالب بارب ساتب،
بۇلغار خانىدا روس كنەزى يوريگە 30 بارژا ئيكمەك بيرب
ئاچلقدان قوتلدرلغانلارى مەعلوم. حەيوان ئاسراو، ئيگنچىلك
بىلەن برگە بۇلغارلار سەودە بىلەندە شۇغىللەنگەنلەر. حەزەر دەولەتى

بىلماسى بىتمەس، زەئىپلەنمەس، بۇرۇن بۇلغارلار كۆپرەك ئىدىل بىلەن ئازىيە، ئەرەبى ياۋروپادان كېلگەن ماللارنى كاما ۋە ۋەتكە ئىبلەرندە، ئورال تاولارندا بىلغالارى بىلەن بارىپ شىمال ئىبلەرندە، فين قەۋملەرنىڭ سانالار، نۇروچى باشقىرد، بورتاس كوك تۈرك، فين قەۋملەرنە سانالار ئىدى.

بۇلغار ئىلىندەن شەرق ئىللەرنىڭ تۈرلى جەنلىك تېرىلەرى، تىشلەرى، بالاۋز، تېرى بالىق، بالىق جېلىمى، مامنت ھەم مورژ تىشلەرى، گەرەبە، بال، تورمان چېكلەۋگى، قايىن ئاغاچى جىبەرەلەر ئىدى. بو نەرسەلەرنى ئالار ئۈچۈن بۇلغار سەۋدەگەرلەرى شىمالنىڭ سووق ئۆلكەلەرنىڭ مىڭ يول جىر ھالقىلارنىڭ كېرەكلى نەرسەلەرگە ئالماشتىرىپ تۈشەلەر؛ يول جىرلەرگە بۇلغار سەۋدەگەرلەرى سو بىلەن، ئات بىلەن، ھەتتا ئىت جېگىبدە بارالار ئىدى. بۇلغار سەۋدەگەرلەرى ئەرەبى ياۋروپاغادا بارىپ سەۋدە قىلالار. 970 چى يىللاردا خەزەرگى ۋېنگرىيەگەدە كېلگەنلەر، مۇندا ئالارغا دونلاي سووۇنىڭ يول ياغىندا جىر بېرىپ؛ شۇندا بۇلغارلار بوداپېشت شەھەرن سالدانلار. بىلغار بازارلارندا بىك كوب قۇللار ساتىلادر ئىدى. بۇرۇنىي زامانلاردا ئەسىر تۈشكەن كىشىلەرنى نەق مال ساتقان ئىدى. بۇ نەرسەلەردىن باشقا، بىگەركىدە ئارلارنىڭ شىكللى ئىبىب بازارلاردا ساتۇ ئادەتى بولغان. بۇلغار بازارلارندا «ئىسلاويان» جىنسىدەن بولغان قۇللار كوپ بولغان. شۇلاي ئوق بۇلغارلاردا ئىشلەنگەن نەرسەلەر بىلەندە ساتو ئىتەلەر: براق جىرلەرگە بارىپ ھەم ئۆز شەھەرنىڭ بازارلارندا چىپتەن، بىگرەك شىمالدەن، كېلگەن ئالوچىلارغا ئالار ئوقلار، قىلچلار، كوبە كوز كىيىملەر، تۈرلى باقىر، كۆمۈش ئالتىندان ئالغا بىلەزىك، يۈزۈك، چولپى، ئەنكەلەر كوك زىننەت نەرسەلەرندە سانالار ئىدى.

ـئالدا ئەيتىلگەن نەرسەلەرنىڭ كۆپىنچى بۇلغارلارنىڭ ئۆزلەرندە ئىشلەنگەن ئىدى.

مۇنەر وە سەنائەت. ئالاردا ئىشلەنگەن نەرسەلەرنىڭ ئىڭ كوپى كەجە تېرىسىندەن ياسالغان كون، بولىپ ھەتتا يول تېرى «بۇلغار تېرىسى» ئىسمى بىلەن ئەرەبى ياۋروپاغادا مەئلۇم ئىدى. بۇلغارلاردا چىنكىدە ئىشلەنە. شۇنىڭ ئۈچۈن روسلارنىڭ بر مەشھۇر كىنەزى بۇلغارلارنى چىنكلى خالق، ئوزلەرەن چاباتلى خالق دىب ئاتاغان. بۇلغار شەھەرلەرندە ئاغاچدان ساوت ـ سابا، قاشقلار ئىشلەنە ھەم ئالار بىك ماتور بىزەكلەر تۈشۈرۈب چولمەكلەر ئىشلىلەر. بۇلغارلار تىمىردەن باقىردان، بىك ئۇستا ئىيىب تۈرلى نەرسەلەر ياسىلار؛ مەئدەنلەرنى ئالار ئورال تاولارندان چىغارالار، بە ئىبسە شوندان چىغارتوچىلاردان ئالماشتىرىب ئالالار. شول نوق مەئدەنلەردەن ئالتىن، كۆمۈشدەن بالداق يۈزۈك، تاراق، تۈيمە، كوك زىننەت نەسبالارى ھەزرلىلەر ئىدى. بۇلغارلارنىڭ مىئمار- چىلىق ئىشندە ئۇستا كىشىلەرى بىك كوب بولىپ، ئالار روسىيەگە بارىپ شەھەرلەردە زور بىنالار سالغاندا. شول بىنالارنى ئىشلەب بېرەلەر ئىدى.

دىن. ـ برىنچى مەرتەبە ئىدىل كاما بويلارنىڭ كېلىب يۇتروچى بۇلغار تۈركلەرى مەجوس بولىپ، باشقا تۈركلەر كوك شامان دىنندە ئىدىلەر. سەۋدە تەرەققى ئىتۈۋى بىلەن بۇلغارغادا چىت مەدەنى تىللەردەن سەۋدەگەرلەر كېلىپ يۆرى باشلادىلار. بو سەۋدەگەرلەر مۇسۇلمان مەملەكەتلەرندەن، ياۋروپادان ۋە ئىسلاۋيانلاردان ھەم خەزەر ئىلىندەن كېلىپ تۈرغانلار: سەۋدە بىلەن كېلوچىلەر ئاراسىندا دىن ئۆبرەتوچىلەردە بولىپ، ئالار ئۆزلەرنىڭ دىنلەرنە خالقنى ئوندىلەر. بەئزى شەھەر خالقلارى يەھود دىنىنە كۆچكەنلەر. بۇلغار، سوار شەھەرلەرندەدە

باشدا ،شول واقىعە بولعان ئىدى. لاكىن بۇلعارلارعا كوبرەك مۇسلمان سەودەگەرلەرى كىلەلەر ھەم شونىڭ ئارقاسىندا بۇلعارلاردا ئىسلام دىنى بىك تارالعان. نىھايەت بۇلعار- لار ئوچى عەسرلاردا ئوك ئىسلام دىنى بىك تارالعان. نىھايەت بۇلعارلارنىڭ ئالماس ئىسملى خانى بەعدادا ،توروچى مۇسلمانلارنىڭ باشلىعى ھىسابلانعان خەلىفەگە ئىلچىلەر جىبەرتىپ ئوزلەرىنە دىن ئوير ەتو ئوچىن عالىملەر، تاش بىنا سالدىرو ئوچىن ئوستالار سورانقانلار. شول ئىش ئوچىن خەلىفە بر ھەيئەت كوندرگەن ھەم ،بو كشىلەر 922 يلدا بۇلعارعا كىلىب جىتكەنلەر. بۇلار كىلگەچ بۇلعار شەھەرلەرىنە مەسجد، مەكتەبلەر سالىنعان؛ خالقنىڭ كوبچىلىگى ئىسلام دىنىن رەسمەن قابول ئىتكەن ئىمش.

مۇسلمان دىنىن قابول ئىتكەچ بۇلعارلار ئوزلەرىنىڭ ئەووەلگى باقسىلارن (باعوچى شامان) بترگە كرشكەنلەر. سىحرچىلك، باعوچىلقدا عەيبلەنگەن كشىلەرنى بىك قاتى جەزا قىلالار؛ بۇلعارلار مەككە، مەدىنەگە حاجعا بارا باشلاعانلار. ئوزلەرىدە چىت ئىل خالقلارن ئىسلام دىنىنە ئوندى باشلاعانلار. شولاي ئىتىب ،ئول زاماننىڭ مەدەنى مۇسلمان جىرلەرى بلەن نق سەودا مۇناسەبەتىدە باشلانعان. حەتتا بارا توزعاچ بوتىن شەرقى ياوروپا وە شىمالى ياوروپادا عەرەب ئاقچاسى بورى باشلاعان. شونىڭ ئوچىن دە حەزرگى ئسكاندىناوىيەدە بىك كوب عەرەب ئاقچالارى تابىلا. بۇلعار موللالارى روسيەگە كىلىب، روس كنەزلەرن وە خالقن ئوز دىنلەرىنە ئوندەيلەر ئىدى. بۇلعارلارنىڭ شەھەرلەرندە بەعزى واقىدا تەعسوبكە بىرىلىب كىتىب، مۇسلمان بولرعا تىلەمەگەن كشىلەرنى ئوترگەلىلەردە ئىدى. بۇلعارلارنىڭ ئىسلامىيەت قابول ئىتولەرى ئالارعا ئىسلام مەدەنىيەتى كرو گە سەبەب ،بولدى. شولاي ئوق سەباسى جەھەتدەن رەسمەن بۇلعارلار عەبباس خەلىفەلەرىنە

بويسندىلار. خوتبەلەرن ئالار ئىسمىنە ئوقى باشلادىلار. حەتتا ئاقچالارندا بۇلعاردا سوعىب، ئوستىنە عەبباس خەلىفەلەرىنىڭ ئىسملەرن يازالار ئىدى.

ئەدەبىيات عىلم وە مەعەرىف.—

بۇلعارلار ئىسلام دىنىن قابول ئىتكەچ، عەرەبلەر ئىستىعمال ئىتە تورعان حەرفلەر بلەن كىتابلار يازا باشلاعانلار. حەتتا بر بۇلعار عالىمى عەرەب تلندە بۇلعارلارنىڭ تارىخلارن يازعان. بۇلعار عالىملەرى ،تىب عىلمندەن دە ئەسەرلەر يازعانلار. قايسىلارى باشقا مۇسلمان عالىملەرى تارافىندان يازلعان كىتابلارعا شەرحلەر ياعلاعانلار. (!) بۇلعار عالىملەرى، عەرەب سەياحلارنىڭ ئەيتووىنە كورە، شىمال جىرلەرىنە بارىب يولدزلارنىڭ يورشلەرن تىكشرىب قايتقانلار؛ لاكىن ،بو ئەسەرلەر بزنىڭ زامانىمزعا قەدەر قالماعانلار، بارى ئىك بر ئىككى توركىچە كىتابنىڭ ،شول زامانلاردان قالعان بولووى ئىحتىمال. ئوتلا ھەم تازا ئشلەنگەن قابر تاشلارندا عى يازولارعنا ،شول زاماننىڭ مەدەنىيەتىنىڭ شاھىدلەرى ،بولىب قالعانلار.

بۇلعارلارنىڭ كورشىلەرى بلەن مۇناسەباتلەرى

بۇلعارلار ،تورمانلق جىرلەردە تورعانلقلارندان ئالارعا حەزرلەرگە قلعان شىكللى كوچمە خالقلار كوب ھوجوم قلماعانلار؛ لاكىن ئالارنىڭ جىرلەرىدە شەرق وە جەنوبكە تابا، ئستىبلەرگە تابا، ئاچق بولعانىدا، حەزرگى جەنوبى روسيەدە كوچوچى تور كلەر بۇلعارلار بلەن مۇناسە- بەتدە بولعانلار؛ ئالارنىڭ ئاراسىندا سوعشلاردا ،بولىب تورعان.

1) يەعنى ئاكلاشاعان جىرلەرنى ئاكلاتىب ئوزن ئىتىب يازعانلار دىگەن سوز.

شولای ئوق روس ئسلاولارىدا ئالارنى تنچ تۇتماعانلار. هامان سوعشب تۇرعانلار. لاكين بۇرۇنعى روسلار بلەن بۇلعارلار ئاراسندا دوستلق مۇناسەبەتى دە بولعان. مەسەلەن، بۇلعارلار بلەن روسلارنڭ 980 يلدان ئالب 1015 يلعا قەدەر حۆكومەت سۇرگەن ۋلاديمر ئاراسندا 1006 يلدا سەۋدە مۆعاهەدەسى ياسالعانى هەم 1024 يللاردا سوزدال روسلارى بلەن بۇلعارلار ئاراسندا نق سەۋدە بارعانى ئاچق مەعلوم. روسلاردا ئاچلق بولعان چاقلاردا بۇلعارلارنڭ كورشلەرنە ئيعانەت قلولارىدا مەعلوم. مەسەلەن 1229 يلدا روسيەدە نق ئاچلق حۆكم سۇرگەن چاقدا بۇلعار حۆكومەتى ئلوع كنەز يوريگە 30 بارژا ئيكمەك يبەرگەنى وە شونڭ قارشسنا بۇلعار حۆكومەتى بولەك ئيتب، ئولا، پارچا، بالق سۆيەكلەرى وە باشقا زيننەت نەرسەلەرى ئالعانى مەعلوم.

بۇلعار دەولەتى 12نچى عەسرنڭ برنچى يارمندا بۇتن ئيدل بويى مانعوللار قولىنا كرگەچ، ئيستيقلالن يوعالتا هەم ئالتن ئوردانڭ بر پراوينسيەسى بولب قالا. حەزرگى شەهرى بۇلعار خرابەلرندە ساقلانب قالعان بينا وە مەسجد قالدۇقلارى شول ئالتن ئوردا دەورنڭ، ديمەك، تاتارلارنڭ ئەسەرلەرىدر.

شەرقى ياوروپادا كوچمە تۈركلەر.

9—10 عەسرلەر تۈركلەرنڭ ياكادان ئيسكى كوچب يۆرى تۇرعان، ئوردلاردان قوبقان زامانى در، بو زاماندا قارا ديڭگزنڭ ئيكى ياعندا، ئوردا ئازيەدان كيلگەن تۈركلەرنڭ ئاعب كيلب چعب، بو ئوردلارنى ياكادان ئوزلەرنڭ ماللارن توبلر رعا ئوردن ياسعان چاقلارىدر. ئوعوز نەسلندەن ديب ئوزلەرن حيساب قلوچى تۈركلەر سۆگرا قارا ديڭگزنڭ ئوڭ ياعنداعى كچۆك ئازيەدە 11 نچى عەسرنڭ باشندا سەلجوقيلار دەولەتن تۈزگەنلەر ئيدى.

تۈركلەرنڭ بيان قلوبسى، فى لجۆملە حەزرگى تۈركمەنلەردە، ئوزلەرن ئوعوز نەسلندەن ديب بۈريلەر. حەزرگى قەدنى ئەدەبياتدە تۈركلەرنڭ نەسللەرن ئوعوزعا ئيلتب تردودەئوتەميزم» كورەلەر؛ ئوعز ديگەن سوزنىدە «ئوگز» ديگەن سوز بلەن بر بولعانى سۆيليلەر. تۈركلەر ئيسلام قابول ئيتكەچ، مۆنى ئيسلامچا تەعريف قلرعا ئازابلانب ئوعزخان يافەسنڭ نەسلندەن بر خان بولعاندا، شول نەسلدەن تۈركلەر كيتكەن ديب سۆيليلەر.

قارا ديڭگزنڭ شيمال جارلارى بويى ساحرالارى ئيسە، ئالدا سۆيلەگەنچە، كوچمە خالقلارنڭ ئيسكندەن كيلب كيتب يۈرى تۇرعان جيرلەرى ئيدى. بو تەرتيبسز رەوشدە كيلو-كيتولەر حەزەر دەولەتى كوچلى وە ئيسەن چاقدا ئازايمان، لاكين، بو دەولەتنڭ بتۈوى ئيسە، بو كوچمە تۈركلەرگە ئازيەدەن ئاعب چعب تۇرورعا تاعى يولنى ئاچدى. 10 نچى عەسردە، بو خالق ئاعمشى تاعى دا كۆچەيدى. شەرقى ياوروپا، ماجارستان وە بالقان يارم ئاتاۋنا ئەللە نى قەدەر تۈرك خالقلارى كيلب چققانلار. بو خالقلارنى بز، شول زاماندان قالعان يازولاردا تورلى ئيسملەردە ئوچراتابز. ئلك 9 نچى يوزدە بەجنەك ئيسملى تۈركلەر شەرقى ياوروپانڭ جەنوبنە كيلب كوچب يۈرى باشليلار؛ سۆگرا بز مەنبەعلەردە «عوز» وە روس مەنبەعلەرندە شول ئوق خالقنى «تۈرك» турки ئيسمى بلەن ئوچراتابز 1055 يلدا ياوروپا مەنبەعلەرى «كومان»، روس مەنبەعلەرى «پولوۋيس»، ئەمما شەرق مەنبەعلەرى «قپچاق» ديب يۆرى تۇرعان خالقنى ئوچراتابز. سۆگلارى حەزرگى جەنوبى روسيەدە 12نچى عەسردە بولعان تاتار-مانعوللار هۆجۆمنە قەدەر، شول جيرلەردە خوجاقق قلب تۇرالار.

بو خالقلارنڭ تللەرى، تورموشلارى بر تۈسلى ئوق بولعان 10—12 نچى عەسردە يازعان روم (ۋيزانتيە) وە عەرەب يازوچلارىنڭ

بر نيجەسى كىرەك بەجنەكلەر، كىرەك قىپچاقلار بولسن بر برسىنىڭ تىللەرن بلگەنلكلەرن ئەيتىب كيتەلەر.

كوچمە تۈركلەرنىڭ تۈرلى قەبيلەلەرنىڭ ئايرم ـ ئايرم ئيسملەردە يۈرگەنلكلەرن وە ئول قەبيلەلەرنىڭ بر برسى بلەن سوعشب تۈرولارن ئيعتيبارعا ئالب؛ بۇرۇنعى يازوچىلار ئالارنى ئايرم حالقلار ئيتب تەسوير ئيتسەلەردە، كوبيسى ئالارنىڭ بر نەسلدەن بولعانن ئيتب كيتەلەر. مەسەلەن بۇرۇنعى روس روز نامەسى (ليتوپيسى) بۇرۇنعى بيل حۇرافەتى بلەن فايدالانب وە ئالارنىڭ قەردەش حالقلار ئيكەنن ئاڭلاب: «ئيسماعيل 12 ئۇعل تۇعدى: شولاردان تۈركمەنلەر، بەجنەكلەر هەم تۈركلەر ТУРКИ هەم پولۆيسلار كيتكەنلەر» دي. نى ئۈچۈن سۆزك بو حالقلار ئايرم ئيسمدە يۈرتلگەنلەر؟ مۇنى ئاڭلار ئۈچۈن حەزرگى كۈندەگى تاتارلارنىڭ «قازان تاتارى»، «ميشەر»، «تيپتەر» هەم ئالارنى ئوزبەك وە قرعزلار تارافندان «نوعاي» ديب يۈرتۈلەرنگە ئيعتيبارگە ئالساق داجيتە. بو كوچمە تۈركلەرنىڭ ئيجتيماعى تۈرمۇشلارى ئۇروع پاتريارحات تۈرمۇشندان عيبارەت بولعانن توبەندە كورەمز. عادەتدە تۈرلى ئۇروعلارعا بولۈنب ئايرم يەشەگەن تۈركلەر ياحشى جيرلەر ئۈچۈن كوچب ياشاجيرلەرگە كيلگەندە، يەئيسە بر بر حالق بلەن سوعشرعا كيرەك بولعان چاقلاردا، بر گەلشب حەرەكەت قلرعا كيرەك بولعاچ، واقتلى بر ئۇيۇشما ياسى تۈرعان بولعانلار. بو ئۇيۇشما عادەتدە كوچمە تۈركلەردە شولاي ياسالا ئيكەن: بر بايراق، كوچلۈرەك، باترلارى كوبرەك بر ئۇروع يەئيسە ئوزتلەكلەرى بلەن، يە ئيسە كوچلەب ئوزلەرنە باشقا ئۇروعلار وە قابيلەلەرنى بويسۇندرا تۈرعان بولعانلار. مۇنە شوشى ئۇيۇشمانىڭ باشندا تۈروچى ئۇروع يە ئيسە قەبيلەنىڭ هەر واقتدا بر ئوزنە مەحسوس ئايرم ئيسمى بولا تۈرعان بولعان. مۇنە شول ياڭا ياسالعان ئۇيۇشمانىڭ ئانىدا شول كوچلى وە برلەشتروچى ئۇروع، يە ئيسە قەبيلەنىڭ

ئيسمى بلەن كيتە تۈرعان بولعان. مۇنە بر واقتدا ئەنگى مەقسەدقە ئيرشكەچ، ئالارنى برگە بەيلەب تۈروچى سەبەب بتكەچ ياڭادان ياسالعان واقتلى ئۇروع يە قەبيلە ئۇيۇشمالارنىدا تارالب، تاعى بر برسى بلەن تالاشب سوعشب، تۈرا باشلىلار. زامان ئوتئۈوى بلەن ياڭادان برلەشتروچى سەبەبلەر كيلب چعا: يە ئيسە ياڭادان ريزق ئزلەب ياشاجيرلەرگە كوچب كيتب. ئاندا تۈروچى حالقلار بلەن سوعشرعا كيرەك بولا. يە ئيسە ئالارنىڭ كوچب يۈرى تۈرعان جيرلەرنە بر دۈشمان هۇجوم ئيتە. شول سەبەبلەر ئارقاسندا، تارالعان ئۇروع وە قابيلەلەر ياڭادان برلەشەلەر. لەكين حەزر برلەشتروچى ئۇروع يە ئيسە قەبيلە باشقا وە بوتەن ئيسمدە بولعانعا كورە ياڭا ياسالعان ئۇيۇشمادا ياڭا ئيسم بلەن يۈرتلە باشلى وە ئۇل ئيسمنىڭدە كورشلەرى ئايرم بر حالقنىڭ ئيسمى ديب بلب يازا تۈرعان بولعانلار. مۇنە شونىڭ ئۈچۈندە جەنۇبى روسيەدە، تاتارلار كيلگەنچى بولعان تۈرك قابيلەلەرى ئللك بەجنەك ئيسمى، بلەن، سوڭرا ياسالعان ئۇيۇشمادا تۈرك يە ئيسە عوز ئيسملى تۈرتاق ئيسم بلەن يۈرتلسەلەر، ئاننقدان شەرقى ياورۇپادا كوچمە تۈركلەر، پولۆيس، يەقومان، يە قىپچاق ئيسمى بلەن يۈرتلە تۈرعان بولعانلار.

ـ بز ئەسەربزنىڭ پلانن قسقاعنا سۆيلە.

ئالارنىڭ تۈرمۇشى. گەندە نوك، تاتار حالقى ياساودا عونسرلق روان تۈتەگەن 13 نچى عەسرگە قەدەرلى شەرقى ياورۇپادا تۈروچى تۈركلەرنىڭ تۈرمۇشلارى ئۇروع پاتريارحات تۈرمۇشى ديگەن ئيدك. حەزر شول تۈرمۇشنى تەسوير قيلماس بۇرۇن بيرلرگە مۈمكين بولعان بر سۇئالگە جەواب بيرب كيتەرگە كيرەك بولا: ئۇل سۇئال شولاي بيرلرگە مۈمكين:

ـ سۆزك حەزەر وە بۇلعار حالقلارى بو قاعيدەدەن تشدا (مۆستەسنا) ئۇن. ئالار بيت چن ـ چندان دەولەت ياساب تۈردىلار.

لاكين بز مۇندادا بر قارشىلىق كورميبز. بز مۇندادا شول
نوق براسيبسنىڭ ئەساسن كورەبز. دۇرست، حەزەر، بۇلعارلارشاقنى
مەدەنى بر دەولەت تۇزدىلەر. لاكين مۇندان هيچ بر تۈرلى
ئاسل حەزەرستان وە بۇلعارستاندا تۇرۇوچى ماسسا — ئرۇع
تۆرمشىندان چىقمادى. بوحالقلار، زامانىڭ بۇتىن جيهان سەودەسندە
مۇهيم ئورن ئۇتقان بلعا بويلارن، يول ئۇستىلەرن قوللارندا ئۇتۇب
تۇرعانلقلارندان هەم حەزەرلەر، هەم بۇلعارلارنى ئويۇشدروچى ئرۇع
ئوزى، شول قەدەر ئيقتيسادى كۆچكە ماليك بولب كيتدى كى،
ئانىڭ حۆكومەت سۇرۇوچى عونسرلارى ئرۇع — پاتريارحات تۇرمۇ-
شندان فيئادالزمگە كوچە باشلادىلار. ئەمما شەهەرلەردەن براق
تۇرچى قەبيلەلەر ئيسە، هاماندا ئرۇع وە پاتريارحات تۇرمۇشندان
چىقمادىلار.

جەنوبى روسييەدەگى تۈركلەر بر نيچە ئرۇعما بولىنىب يەشىلەر
ئيدى. مەسەلەن بەجنەكلەر (печенеги) ئون ئوچ ئرۇعما، ئەمما پولوۋس
يە ئيسە قىچاقلار — ئون ئيكى ئرۇعما بولىنەلەر ئيدى. هەر بر
ئرۇع ئوزلەرىنىڭ بر پاتريارح ئاقساقاللارىنىڭ ئيسمى بلەن
يۇرىلەلەر. مەسەلەن روس ليتوپيسلارىنىڭ سوزلەرىنە كورە بەجنە-
كلەردە شوندى ئرۇعلارنىڭ بارلقلارى مەعلوم: побочевичи
ئاقساقاللار شول نوق бастеев чадо (¹) Уломевичи, горчево чадо
ئوزلەرىنىڭ ئرۇعلارن ئيدارەقىلب تورعانلار. بۇلارنىڭ حاكيميەتى
حالق جيبلىشى بلەن چيكلەنە تورعان بولعان. بەجنەكلەردە بولعان بو
جيلىشنى روملار «كامينتون» ديب ئاتىلار. كامينتون سوعش
باكى كيلىشو مەسئەلەلەرن حەل ئيتو، ئرۇعلار ئاراسندا بولعان
حوجالق ئشلەرن قاراو هەم پاتريارحلارنى سايلاو هەمەسى دە،
شول كامينتون قولندا بولعان.

1) чадо ديگەن سوز بۇرۇنعى روس تلندە بالا مەعنەسندە يۇرىلە.

بو كوچمە تۈركلەردە بز ئيكى تۈرلى
ئاق سۆيەك وە قارا ئرۇغنى كورەبز: برسى ئاق سۆيەك
سۆيەك ئرۇعلارى. (ئاريستوكراتيك) ئيكنچىسى — قارا
سۆيەك (يەئيسە بازلى) ئرۇعلارى. مۇنە بو ئيكى تۈرلى كاللىكتيف
ئاراسندا قاتى كۆرەش حۆكوم سۇرگەن. مەسەلەن 11 نچى
عەسردە بەجنەكلەرنىڭ بر ئرۇع باشلقلارندان كيلدار تۇعلى
ئيبراح ئوزى ئاق سۆيەك ئرۇعندان بولعانعا كورە، باشدە بۇتن
بەجنەك ئورداسى ئچندە باش بولب تورعان. لاكين بەجنەكلەر
قىپچاق هەم عوزلار بلەن بولعان سوعشدا جيڭلگەچ، ئانىڭ
ئاقتارىتى بتكەن، بارلى وەعادى ئرۇعلارنى بۇمشاقلق هەم
قورقاقلقدا عەيبلى باشلاعانلار. لاكين بەجنەك ئورداسى ئچندە
عادى ئرۇعلاردان كيلگەن بيك عەيرەتلى كەگەن ئيسملى ئاقساقال
كوتەرىلب كيتكەن، حالقدا ئاكارعا ئيبەرگەن، ئيبراح بلەن كەگەن
ئاراسندا سوعش باشلانعان؛ لاكين كەگەننى باشقا ئرۇعلاردا
باقلى باشلاعانلار؛ ئەمما ئاق سۆيەك ئرۇعنىڭ باشلىعى ئيبراحنى دا
نيچكەر باقلاوچى ئرۇعلار قالعان؛ كەگەن هەم ئاكارعا ئيبەرگەن
عادى ئرۇعلار روم ئەتسيرىنە بارب، ياردەم ئالب بۇتن بەجنەك
ئورداسنا باشلق بولب ئاتىلعان.

بو كوچمە تۈركلەر، حەزەرگى مانعوللار
وە كوچمە قىرعز — قازاقلار شيكللى ئيقتيسادى
ئيرسەلەردە تورعانلار؛ بۇلار ئيگن ئيگو حەيەت.
بلەن كوب شۇعوللەنمەگەنلەر. ئالارنىڭ ئاماق تويدرا تورعان
ئەرسەلەرن مال كۆنۈلەرى بولعان. لاكين ئوتكايلى ئورنلاردا
ئالار ئارى شيكللى ئاشلق ئوسە تورعان وە تۇفراقنى ئاللامى
تورعان ئەرسەلەردە چەچەكلەگەنلەر.
بۇلارنىڭ تۇرمۇشندا ئالش بيرش بولماعان ديب ئەيتو حەل
يوق، ئالارنىڭ جيرلەرى ئارا هەم ئازوق ديگزلەرى بويلارنداعى

روم، ئىتالىيان سەودە كالونىيەلەرى بىلەن چېكلەنمەس بولمانسا،
تۈركلەر بۇ خالقلارنىڭ ئازىيە بىلەن يۈرىتكەن سەودەلەرىندە
ئىشتىراك قىلغانلار. مال يۈرىتكەنلەر ھەم قۇل ساتۇ وە غەنىيمەت
مالنى ساتۇ بىلەن شۇغۇللانگەنلەر. شۇلاي ئوق ئوزاھەرىنىڭ
ئاياقلى ماللارىندا ساتىپ تۇرغانلار. مەسەلەن، سۇڭ زاماندا.
قىپچاق ئىلىنە كېلىپ يۈرۈچى سەيياھلار، قىپچاقلارنىڭ ھىندىستانغا
قەدەرلى ئىلىپ يىل سايىن 20 — 15 مىڭ باش ياخشى ئاتلار
ساتقانلارىن سۆيلىيلەر. شۇلاي ئوق قىپچاق ئىلىندە قالالاردا بولغان
(مەسەلەن شاروكان، سورگوف، باسىن شەھەرلەرى) بۇ
شەھەرلەردە چېت ئىل سەودەگەرلەرى تۇرغانلار، ھەم قىش
كۈنلەرىندە بۇ ئورنلارنى كوچمە تۈركلەر قىشلاق ئىتىپ‌دا
ئىستىعمال قىلغانلار.

بۇ تۈركلەرنىڭ ئاقساقاللارى قولىندا قىممەتلى وە زىننەت
نەرسەلەرىدە، ئالتىن — كۈمۈش ئاقچالاردا بولغان؛ بۇ، ئالاپ
غەنىيمەتتەن جىيىلغان نەرسەلەرنى ئالار، تۈرلى جىردەن
كېلگەن سەودەگەرلەرگە ھەم روم، ئىتالىيان كالونىيەلەرىنغا
ئىلىپ ساتا تۇرغان بولغانلار.

بۇ كوچمە تۈركلەرنى، شۇل زاماننىڭ عەرەب يازۇچىلارى
شافقەتسىز بوياۋلار بىلەن تەسوير ئىتىپ كېلدىلەر. لاكىن
شولاي بولسادا، بۇ ئاچولى تەسويرلار بىزگە شافقەتسىز بىر تەسوير
بىرەلەر. شۇنىڭ ئۈچۈن مۇندا بىز بىر ئىككى كىسەكنى تەرجىمە
ئىتىپ كېتىرەبىز.

سەلانىكلى روم يازوچىسى 12 نچى يۈزدە قىپچاقلار حاققىندا
شولاي يازدى:

«بۇ حالق بىر مەعلوم جىردەگىنە ياشلىپ تۇرمى. شۇنىڭ
ئۈچۈن ئۇل گرازدانلىقغا مالىك تۈگىل. (يەعنى بىر دەولەت ياساب

تۇرمى). ھەر بىر جىرنى ئالرغا ئۆمىتلى، لاكىن بىرسىندە حالق
بىلەن تۇترا ئالمى؛ شۇنىڭ ئۈچۈندە بۇ حالق كوب كوچوچى
بىر حالق دىر. (poloplovi ton). بۇلار ئۈچقۇنچى حالق. شۇنىڭ ئۈچۈن
ئالارنى ئۆتىپدا بولمى. ئالارنىڭ شەھەرلەرىدە، ئاۋۇللارىدا
يوق. شۇنىڭ ئۈچۈن ئالار جىرتىقىچ»—دى.

1170 نچى يىلدا رېگېنبورغ شەھەرىندەن ئازىيەگە بارغاندا
شەرقى ياۋروپا ساحىللارىندان ئوتۇچى يەھود راۋۋىنى پېتاحىيە
قىپچاقلارنى كوردى ھەم ئالار حاققىندا يازغان ئورنىدا شۇندى
حەبەرلەر يازدى:

«كىبدار (قىپچاق) جىرىندە ئىكمەك ئىستىعمال قىلمىلار، ئەمما
دۈگى ھەم تارى ئاشىلار. بۇلارنى ئالار سۈتىدە پىشرەلەر. شولاي
ئوق سۈت ھەم بۇغرت (پىير) ئاشىلار. ئالار ئىتنى توراپ
ئىيەر ئاستىغا سالالاردا. شۇنىڭ ئۈستىنە ئوترب يۈرىلەر ھەم
ئاتنى تىرلەگىنچە قووالار. ئىت جىلىغا ھەم شۇندان سۈك
ئاشىلار» ... «كومانلار (قىپچاقلار) نىڭ ھەممەسىندە ئورتاق
بولغان پاتشالارى يوق، لاكىن بىكلەرى ھەم ئاق سۆيەك
فامىلىيەلارى بار. ئالار چادرلاردا تۇرالار، بىك بىراقدان كورەلەر؛
ئالارنىڭ كوزلەرى بىك ياخشى. چۈنكى ئالار ئۆز ئاشامىلار؛
ھەم بەعزى تۈرلى ئوسملىكلەرنى ئىستىعمال قىلالار. ئالاربىك
ئۇستا ئوقچىلار ھەم ئۇچقان قوشنى ئاتىپ تۈشۈرەلەر»—دى.

شۇل زاماننىڭ عەرەب يازۇچىلارى،
كوچمە تۈركلەردە يوغارىدا كورلگەنچە، بۇ كوچمە تۈركلەرنى
مەدەنىيەت. بىك وەحشى ئىتىپ تەسوير ئىتسەلەردە، لاكىن
ئالاردا ئوزلەرىنىڭ دەرەجەلەرىنە كورە، مەدەنىيەت بار ئىدى.
ئالك بۇلارنىڭ دىنلەرى حاققىندا بىر ئاز سۆيلەب ئوزىيق.
بۇلارنىڭ دىنلەرى، باشقا كوچمە تۈركلەرنىكى تۈسلى، تابىغاتنىڭ
كۈچلەرىنە ئۇشا نوۋە تاتودان عىبارەت ئىدى. ئالار يۇلبۇزلا

ع

ئىنولەرىنە ئۇشاتالار:
ئالارنىڭ كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشلارىنا تەئسىر
ئوزلەرىنىڭ ئوتكەندەگى پاتىر بارح بابىلارىنا ئوشاتالار؛ سوعشلاردان
بوشاعان چاقلارىندا، ئالارنىڭ جرچىلارى، ئالارنىڭ قەھرمانلىقلارىن
ماقتاب جر داستانلار كوبىلى: ئالارنىڭ ئوزلەرىنە مەحسوس
روحانى شامانلارى بولىب شول كىشىلەرگە باعىنالار ئىدى.
بۇلار تەڭرىلەرگە قوربانلار چالالار، ئولگەن كىشىلەرنى يانىرالار،
ئالارنى كومب قەبرلەرى ئوستىنە بالچقلار ئويوب قورعانلار
ياسىلار، تاشدان «بالبان» ئاتالعان ئورلى، بيك مانور رەوشدە
ياسالعان، سىنلار قويالار ئىدى. ئەلىگە قەدەر بۇلار روسيەنىڭ
جەنوبى ويلايەتلەرىندە ئيسەن تورالار، قايسىلارى موزە خانەلەرگە
جيىلعانلار. دين مەسئەلەسندە بو كوچمە توركلەر بردە
تەعەسسوبلى توگل، دينلەرن نيز ئالشترالار ئيدى. بۇلار
ئوزلەرى بلەن برگە ياوروپاعا ئازىيەنىڭ تورلى دينلەرن
كيترگەنلەر. شونىڭ ئوچن بۇلارنىڭ دينلەرىنىڭ ئچىندە بز، زابيعى
دين بلەن برگە ئيراندىعى «زەردەشتىلىك» حريستيانلارنىڭ بر
بەد مەزھەبى بولعان «مانيلىك» قالدعىندا تابابز. حەتتا بوسن
ئالار بالقان يارم ئاتاوىندا روم وە ئسلاولار ئاراسندادا جەيگەنلەر
ئيدى. بو كوچمە توركلەر ياوروپاعا كيلب چىقاچ، حريستيان
دينى تەئسيرىندە بيرلگەنلەر؛ حەتتا بۇلار ئچىندەن رەھبانلار.
كەشيشلەردە چقالاعان ئيدى. لاكين بو خالقلارنىڭ ئيسلام
جيرلەرى بلەن مۇناسەبەتلەرى بولعانسا، ئيسلام دينىدە بۇلار
ئاراسندا شاقتى جەيلگەن، شونىڭ ئارقاسندا بۇلارنىڭ تللەرىندە،
دەللال، قەسساب (مال سويوچى). عەلامەت، حەممال، جەريمە
(جەزا)، ساواب، وەعدە، حەلال، عايب، شەھەر، ميلك، نيعمەت
شيكللى عەرەب سوزلەرى ــ ئيستيلاحلارىدا كرگەن ئيدى.
شولاى ئوق قپچاقلارنىڭ تللەرىنە موجەررەد مەفھوملارنى
ئاڭلاتوچى (Отвлеченные понятия) عۇمر، ئەجەل، لەززەت،

واقت، عەريب، عاشىق، عەقل، سەدەقە شيكللى سوزلەردە كرگەن.
ديمەك عەرەب سوزلەرى ياوروپا توركلەرىنە ئيسلام قابول
ئيتكەنچى ئوق كرگەن ھەم حەزردە شول سوزلەر ساقلانب بو
توركلەر تاتار ئيسمن ئالب كيتكەچدە قالعان. شونىڭ ئوچن دە
تاتار تلىنە كرگەن عەرەب سوزلەرن مۇسلمانلق بلەن گنە كردى
ديب ئەيتب بولميدر.
قپچاقلار ئاتنانى 7 كونگە، يلنى 12 ئايعا بولەبلگەنلەر ھەم
ئالارعا ئوز ئيسملەرن قوشب يورتكەنلەر: مارت ــ ياز ئايى، ئاپرىل ــ
ئلك ياز ئايى ھەم توب ئاى؛ ماى ــ ياز ئايى؛ ئيىون ــ سوڭ ياز
ئايى؛ ئوكتەبر ــ قش ئايى؛ نويابر ئورتا قش ئايى؛ عينوار ــ سيفر
ئايى، فيورال ــ سيفر ئايى ديب يورگەنلەر. بۇلاردا ئەدەبيياتدە
ئازعنا بولعان؛ لاكين بو ئەدەبييات حريستيان وە ئيسلام دينى
كيتابلارى وە دوعالارىندان عيبارەت بولعان.
كون ئيسملەرن حەزرگى تاتارلارچا ئاتاب، بارى جومعەنى
«ئاينا» (ئاتنا). شيمبەنى يەھودلەرچە «ساباث كون» ديب يورگەنلەر.
بۇلار تلندەگى ئەدەبييات كيسەكلەرىنىڭ ئورلەرن بز «تاتار ئەدەبيات
تاريخى» ئيسملى تەسەنىڭ 2 نچى جيلدىنە كرتكەن ئيدك. شونىڭ ئوچن،
تلەگەن كشىگە شول كيتابقا مۇراجەعەت ئيتەرگە تەوسيە ئيتەبز.
عوموماً بو كوچمە توركلەردە نيندى حروفات ئيستيعمال
قىلنووى حاقىندا مەعلومات ئاز. لاكين ھەر حالدە ئولى بەجنەكلەردە
يازو سونعەتى بولعان بولورعا كيرەك. مەسەلەن، روم يازوچىلارىندان
فەيەر كانستانتين 10 نچى عەسردە ئالارعا ئيلچى جيبەرگەندە
ئالەرن يازو تورعان كشى ئارقلى خات جيبەرگەنن سويلى.
مينوريت ئوزىنىڭ بر ميسيونيرى قپچاقلارعا بارماس بورن
«ئويعور حروفاتن» ئويرەنگەنلگن سويلى. لاكين بۇلار ئوزەن
ياوروپالىلاردا ئوزلەرىنىڭ لاتين حەرفلەرن بر ئاز ئالماشترب،
يتشمەگەن حەرفلەرن باشقادان ياساب بر ئەلفبا ياساعانلار ئيدى.

ئەلخاسىل، بۇ كۆچمە تۈركلەر ياۋروپا يازىچىلارى تاراپىدىن ئىنتەدر
ۋەھشى ئىيتىپ تەسۋىر قىلىنسالاردا، بۇلاردا مەدەنىيەت يوق ئەمەس ئىدى.
نەتىجە — شەرقى ياۋروپا ۋە ئېدىل بويى بىيك بۇرۇنقى زاماندان
بىيرلى كۆچمە تۈرك خالقلارى تاراپىدان ئىشغال قىلىنغان. بۇ
خالقلارنىڭ ئاسل ئىجتىماعى ھەياتلارى ئۇرۇغ ۋە پاتريارخات ھالەتىندە
بولغان؛ بۇ خالقلار تۈرلى ئىسىمدە يۈرتىلسەلەردە، ئايرىم تۈرك
شىۋەلەرىندە سۆيلەسەلەردە، ئاسلىدا بىر-بىرسىن ئاڭلاشقانلار ۋە
بىر-بىرسى بىلەن قاتناشقانلار. بۇلارنىڭ ئىسىملەرىنىڭ باشقالىقى كوپ
ۋاقىتتا ھۆكۈمەت سۈرۈۋچى ئۇرۇغنىڭ ئىسمى بىلەن يۈرتىلگەندەنگىنە
كىيلە. بەعزى ۋاقىتتا ئالارنى عۇمۇم ئىسم بىلەن «عوز - ئوعوز»
يەنىسە «تۈرك» دىيپ يۈرگەنلەر. مۇنە شولاي ئىيتىپ 13نچى
عەسرنىڭ باشىنا قەدەر شەرقى ياۋروپانىڭ جەنۇبىندە ھەم ئېدىل
بويىندا تۈرك خالقلارى ھۆكۈم سۈرگەنلەر. لاكىين ئالارنىڭ
ئىجتىماعى دەرەجەلەرى بىرلەشىپ بىر دەۋلەت ياسارغا ئېرىك بىيرمەگەن.
لاكىين ئېدىل - دون بويلارى شەكللى سەۋدە عامىللەرى
بۇلارنى بىرلەشتىرىپ دەۋلەت ئارگانىزاتسىيەسىن ياساشدىرىپ قاراغان:
لاكىين 13نچى يۈزنىڭ باشىنا قەدەر بارى ئېدىل بىلغاسىنىڭ ئورتا
تاعۇمىنداغىنا بۇلغار دەۋلەتى ساقلانىپ قالغان. مۇنە شول تۈركلەر
كىيلەچەكدە تاتار خالقى ئىشلەنۇ پراسىسىنە عۇنسۇرلىق رولىن
ئۆتەگەنلەر، سوڭرا شولارنىڭ بىرگە قاتناشۇۋىندان تاتارلار كىيلىپ
چىققانلار. مۇنە بۇ پراسىسنى بىز ئىيكىشىرىپ قارىيىق. ئىجتىماعى
ياقدان بۇ پراسىس ئۇرۇغ ۋە پاترىيارخات تۈرمۇشىنىڭ جىمىلا
باشلاپ شەرقى ياۋروپا تۈركلەرىنىڭ فىيئادالىزم دەۋرىنە كىرۇ ۋاقتىنا
تورى كىيلە. شۇنىڭ ئۈچۈن دە بۇ دەۋردە ھەم ئەتنو گرافى ھەم
ئىجتىماعى دەۋرلەر بىرلەشەلەر. مۇنە بىز ھەر شول ياڭا دەۋرگە كۆچەيىز.

II — تاتار خالقىنىڭ ياساۋ پراسىسى يەئىسە، ئۇرۇغ پاتريارخات تۈرمۇشىندان فىيئادالىزمگە تابا كۆچۈ دەۋرى.

1. شەرقى ياۋروپادا ئېدىل بويى تۈركلەرىنىڭ مانعوللار قول ئاستىنا كىرۇلەرى.

— ئاز بىيەنىڭ ئورتاسىندا قىتاي ئېلى بىلەن
ئازىيىدا سىياسى بىزنىڭ سىبىريا ئاراسىندا، «عوبى» يەئىسە
ئىنقىلاب. «شامو» دىيگەن بىيك ئاز ئولەن ئوسە
تۇرغان بىر چول بار. ھەزىردە ئاندا

مانعول خالقى تورا. شول سەھرانىڭ شىمالىندە بايقال كولى بار.
نەگى سەھرادان ئاغىپ چىقىپ، شول كولگە قۇيا تورغان يىلغالار
بار. بۇرۇنقى زاماندا شول يىلغا قىرلارىندا ھەزىرگى مانعوللارنىڭ
بابالارى مانعوللار تورالار ئىيدى. ئالارنىڭ كۈرشىلەرىندە تۈركلەر
عۇمر ئىيتەلەر ھەم ئالارنىڭ بۇ تورىندا. بىر نىيچە يۈز پاتشالىقلارى دا
بولىپ ئۆتكەن. تۈركلەرنىڭ دەۋلەتلەرى بار چاقدا مانعوللار
تۈركلەر قول ئاستىندا تورالار. لاكىين مانعوللارغا كۈرشى
تورنلاردا تۈركلەرنىڭ يۈز دەۋلەتلەرى 11—12نچى عەسرلاردا
ئىيندى يوق ئىيدى.

12نچى عەسردە مانعوللار بىرلەشىپ تۈركلەر شەكللى ئوق ئلوغ
دەۋلەت ياسارغا ئۆمىتلىپ باشلاغانلار، 12نچى عەسرنىڭ ئاخرلەرىندە
بۇ ئىشنىڭ باشىندا تىيموچىن ئىسملى، سوڭىندان «چىڭگىز خان»
لەقەبىن ئالغان بىر كىشى تۇرغان.

تیموچین — چىڭگىزخان.

— مانغوللار ئاراسىدا يەسوكەى بەھادىر ئاتلىق بىر كىچىككىنە قەبىلەنىڭ باشلىقى ئوزنىڭ جەسورەتى بىلەن دان قازانىب «بەھادىر» ئىسمىن ئالغان. ئول بەعزى مانغول قەبىلەلەرى، قىتاى ئىمپىراتورى بىلەن مۇۋاففەقىيەتلى سوغىشلار قىلغان. 1162نچى يىللاردا ئانىڭ ئولن تەكە ئاتلىق سويۇكلى خاتىنىدىن بىر ئوغل كىتىرگەن. بو ئوغلغا «تەموچىن» دىب ئات قويغانلار ئىدى. تىموچىن توغاچ ئىلىنىڭ ئىلىك ئولوغلارىندان بىرسى:

بو ئوغلان ئولوغ پاتشا بولور.
جىر يۈزىنىڭ بارچاسىن ئالور.
كوب ئىللەرنى، ۋەلايەتلەرنى قەتلى عام قىلور. (1)

دىگەن ئىدى. بو سوزلەرنى دورستىدە ئەيتكەنلەرمى، يوقمى ــ ئانسى بزگە مەعلوم توگل؛ لاكىن تىموچىننىڭ ئاناسى يانىنا جىيىلغان بەھادىرلار «جىر يۈزىنىڭ بارچاسىن ئالو» فىكرىنە توشكەنلەر. دىمەك، ئىقتىسادى ۋە ئىجتىماعى سەبەبلەر مۇندى ئەحسىنىڭ چوقوۋنە يول جەزرلەگەن بولغانلار. بالا ئون ئوچ كىنە يەشىندە ۋاقتىدا، يلساب كىلە تۇرغان بىر نۆۋر قەبىلەنى ئاتلاب يەسوكەى بەھادىر ئولوب كىتەدى. بالا بارى ئاناسى بىلەنگىنە: نۆۋرايغان قەبىلەدە تارالا باشلادى. لاكىن ئاناسى ئوزىنىڭ ئىرىنىڭ يولى بىلەن كىتىب، سوغىشب سىياسەت بىلەن قەبىلەنى يەنە نۆۋرايتىرغا كىرىشدى.

تىموچىننىڭ بۇتۇن عومرى سوغىش بىلەن ئوتدى. ئانىڭ بۇتۇن تەرجىمەئى حالى قان قويو بىلەن تولغان. يەش ۋاقتىدان ئالىب 66 يەشىنە قەدەر ئول عومرىن سوغىشدا ئوتكەردى. ئالىك تىموچىن ئوزىنىڭ تىرىسىدەگى مانغول، توروك قەبىلەلەرن

1) قەتلى عام — ئوترىب بىترو دىگەن سوز.

بىرلەشتىرو، ئوز قولىنا كىرتو يولىنا توشدى. نىھايەت، بىك كوب سوغىشلاردان سوڭ تىموچىن 1206نچى يىلدا بۇتۇن مانغولىيەدەگى توروك، مانغول قەبىلەلەرن ئوز قولىنا كىرىدى. لاكىن كوب مەعمور ئىللەرنى جىمىردى.

قورولتاى.

— توروك، مانغول خالقلارى قەدىمدەن بىرى توسلى تورموش بىلەن عومر كىچىروچى خالقلار بولغانىغا كورە، ئالارنىڭ عادەت، جولالارى بىر توسلى ئىدى. ئالار بىر بىرسىنە ئول قەدەر ياقىن كى، مانغوللار بەلكە توروكلەر سوزلىشە تورغان سوزلەرنىڭ ئوچ چىرىگى ئورتاق سوزدر. بىك بورونغى زامانلاردان بىرلى توق توركلەر، مانغوللاردا بىر عادەت بولب ئالار ياڭا خان سايلاغاندا، يە ئىيسە بىر بىر نۆۋر ئىش ئىشلەر ئالدىندان «قورولتاى» ئاتلى بىر جىيىلىش ياسىلار ئىدى. توروك ئەدكىيەتلەرنىڭ سوزىنە كورە بۇتۇن توروك خالقىنىڭ بابالارى دىب يۈرۈتىلە تورغان ئوغوزخاندا شوندى جىيىن ياساغان. قورولتايدا كىلە تورغان نەمەزلار ھەر بىر قەبىلەلەرنىڭ باشلىق ھەم ئولوغ كىشىلەرىندەن، سوغىشچى نۆۋر باتىرلاردان عىبارەت بولادر ئىدى. تىموچىنگە 1206نچى يىلدا ئورخون سوۋىنىڭ قىرىبىندا ئىلىنىڭ نۆۋرلارىندان، قەبىلە باشلىقلارى، باتىرلاردان عىبارەت «قورولتاى» ئاتالغان بىر مەجلىس جىيدى. بو مەجلىسدە بۇتۇن مانغول تاتار، توروك قەبىلەلەرنىڭ بىرگە جىيىلغانى ئىيىلان قىلنب، تىموچىننى ئوزىنىڭ نۆۋر ئىلىنىڭ پاتشاسى خانى سايلاب، ئاتىنى چىڭگىزخان دىب ئىسىم بىردىلەر. (1)

1) چىڭگىز — چىن قودرەتلى، بىك قودرەتلى دىگەن سوز بولارغا كىرەك.

چىڭگىز خاننىڭ فتوحاتى.

چكمزخان بو بۈيۈك قورولتايدان سوڭ ئېچ ئىجلاسى بلەن سوعشقا تۇتۇندى. ئىلك ئاول قتايغا زور عەسكەر بلەن بارب، قتاي ئىمپيراتورن جىڭدى. سوڭندان حەزرگى توركستان، ئيران ئەفغانستاننڭ بركيسە گندە حوكومەت سورە تورغان «خارەزم شاهلار مەملەكەتى» دىگەن پاتشالقنى ئۈزدرب، موسلمان تورك، ئيران ئىللەرن ئوزىنە قاراتدى.

مانغول عەسكەرىنىڭ قپچاق ئېلىنە كيلب چقوى.

بوروڭقى زاماندا حەزرگى جەنوبى روسيەدەگى دنيپرنڭ، ئيدلنڭ، دوننڭ توبەنگى ئاغزلارنى تبرمسندەگى «كومان» يەنى قپچاقلار توراتوغان زور ئستيپنى دەشت قپچاق ديب بىلەر ئيدى.

چكمزخاننڭ زور شاهلارنى جىڭب، ئالارنىڭ ئقلى باشقا پاتشالقلارنى ئالب يورگەن عەسكەرنڭ چەبە، سوبتاى ئيسملى ئيكى باتر قوماندا سنداغى عەسكەرى كافكازنى ئوتب، 1224 نچى يلدا جەنوبى روسيە ئيلنەقپچاق ساحراسنا كيلب چقدىلار. چكمزنڭ قپچاققا كيلب چققان ئاردوسى ئچندە بيك كوبسى تورك كىلەر بولغان. بو مانغول عەسكەرى كيلب چققاننى ئيشتب، بو جيردە كوچب يورى تورغان پولويتس (قپچاق) ئيسمندەگى توركلەر ئالارغا قارشى چقدىلار. بو واقيعەنى ئيشتكەن چكمز باترلارى ئالارغا ئيلچى جيبەرب:- «بزدە سزنڭ شكللى ئوق توركلەر ئەباسا؛ چيت خالقلار بلەن بزگە ئوز قەردەشلەرنگزگە قارشى كيلەسز؛ بزنڭ بلەن دوستلانڭز؛ بز سزگە ئالەگەنڭز قەدەرلى ئالتن، باعشى كيميەلەر بيرربز.» ديگەنلەر. واقعەدن پولويتسلەر ئوزلەرنگە توغل، روس كنەزلەرى بلەن برلەشب كيلەلەر. روسلارغا چكمز ئاردوسى تارافدان ئيلچى جيبەرلب: «بزنڭ ئالماغان

جيريز يوق. بارى ئيلك بزنڭ تەبەعەلەر بز بولغان (قولالربز) پولويتسلارغنا (قپچاقلارغنا) بزگە قارشى كيلەلەر ديب روسلارنى سوغشماسقا ديملەگەنلەر.

لاكين پولويتسلاردا روسلاردە ئيلچيلەرنڭ سوزلەرن تڭلامادىلار. شوڭگا كورەدە سوغش بولدى، پولويتسلار جيڭلب قاچدىلار. روسلاردا جيڭلدىلەر. سوڭندان مانغوللار بولغار ئيلنە هوجوم ئيتب، بولغار شەهەرن ئالاب، يانڊرب كيرى نورنا ئازبيدەگە قايتب كيتدىلەر.

چىڭگىزنىڭ شەخسى.

دۇنيادا شەهسلەرنى جەمعيەت وە كالليكتيفلار تودرو مەسئلەسن ئاچق كورەسنى بيلگەن كشى، چكمزخانغا نيسبەت بيرلە تورغان زور مانغول ئيمپيريەسندەن گنە قارابدا بلە ئالا. شوننڭ ئوچن بز باشقا بازوچيلار شبكللى، چكمزنڭ شەخسنە زور ئەهميەت بيرميمز. چكمزغا نيسبەت بيرلە تورغان «بويوك ئشلەر»نڭ كوبسى، سوڭندان ياسالغان ئويدرماوە خورافاتدەن عيبارەتدر. سوڭغا مانغوللار ئانى «ئاللا» ديب تانو دەرەجەسندە كيلب جيتدلەر وە «چكمزتەڭرنگە»سن ياساب تابنشدا باشلادىلار.

بزنڭ فيكربزچە چكمز ئيمپيريەسننڭ ياسالوۋى مانغول -تورك قەبيلەلەرنڭ ئروغ پاتريارحات دەورن ئوزدرا باشلاب فيئادالزمگە ئابا ئاووندان باشقا بر نەرسە توگلدر.

چكمزنى تودروچى كالليكتيفدا، شول مانغول ئاريستاكراتيەسيدر؛ شوننڭ ئوچن دە، چكمزنڭ شەخسى حاققندا سويلەودەن بيگرەك، چكمز دەورندەگى مانغول ئيمپيريەسننڭ توزلشى حاققندا سويلەو فايدالىراق بولاچاقدر. بازارغا ئاسات بولسن ئوچن بز

بو ھاقدا سۆيلەگەندە «چىڭگىزنى» ئىبە ئىتىپ سۆيلەۋىزدەن
ئانىڭ شەخسىنە زور ئەھمىيەت بېرىپ ئاڭلاشىلماسلىقا ئىيىشلەر.
چىڭگىز دەۋلەتى ئارىستوكراتىك بىر
مانغول ئىمپېرىيە- پادىشالىق ئىدى؛ زاتەن ئۇل نۆۋزىدە ئاق
سىنىڭ ئىجتىمائى سۆيەك - ئارىستوكراتىك ۋە قارا سۆيەك
ماھىيەتى. دېموكراتىك ئۇرۇغلارنىڭ كۆرەشىندەن
زودى. مانغول داستانلارى ئۇل زامانىڭ ئارىستوكراتىيەسى بەھا-
دىرلەرى بىلەن چىڭگىزنىڭ شارتنامەسىن شائىرانە ئۇسلۇبى تەسۋىر
ئىتەلەر؛ بەھادىرلەر چىڭگىزغا ئەيتكەنلەر ئىمىش: -«سىبىن بىزگە خان
بولماقچىدان، چىكسىز كوپ سانلىق دۈشمانلار بىلەن بولغان سوغىشلاردا
بىز ئىلىك ئالدا بولۇربىز؛ غايەت گۈزەل خاتىن قىزلارنى، مۇنە دېگەن
ياخشى خالقلارنى قولغا ئالغاچ، ئالارنىڭ باشىندا سىڭگا بېرۈربىز: ئاۋ
ئارتىندان كىيىكەن چاقدا ھەممەدەن ئالدا بولۇربىز ھەم تۇتقان جەنلىكلە-
رنى سىڭگا ئاپىشرا بارۇربىز». ئەچىڭگىز ئوزىنىڭ بەھادىرلارىنە براۋافت
ئەيتكەن ئىمىش: -«مىن خالقلارنىڭ كۆتولەرىن، تىرمەلەرىن، خاتىنلارىن،
باللارىن بىلەك كوپ ئالىم ھەم سىزگە بېرە باردىم. سىزنىڭ ئۈچۈن
دالاداغى ئاۋلاردا كوچمەلەر ھەم قورمالار قوردىم؛ ھەم ئاۋلىقلارنى
سىزنىڭ ياققا قووب جىبەردىم». بۇشائىرانە تەسۋىردەن مۇنە بىز
چىڭگىز بىلەن ئارىستوكراتىيە ئاراسىندا نى ئۈچۈن بىرلىك بولمانىن ئاچىق
كۆرەبىز: خان ئوزىنىڭ يارەنلەرىن جىگوگە ئالىب بارا، ئە غەنىمەت
ئىبكىنىسىدە ئىلەگە... ئۇل زامانىڭ مەنبەئلەرى بىزگە بو ئاق ۋە
قارا سۆيەكلەر ئاراسىندا بولغان كۆرەشنى بىلىك ماتور تەسۋىر-
قىلىب، باي ۋە ئاق سۆيەكلەرنىڭ چىڭگىز يانىنا جىيىلغانلىقلارىن، ئەمما
قارا سۆيەك ئۇرۇغلارىنىڭ جاموخا تىرەسىندە توپلانغانلىقلارىندان
بىلگە ۋە كۆرەشنى «ئات تۇتوچىلارى» (ئارىستوكراتلار) بىلەن
«قوي كۈتۈچىلەرى» (دېموكراتىيە) ئاراسىندا بولغان كۆرەش رەۋشىندە

تەسۋىر ئىتەلەر: سوڭغىلارىن ئىسە مانغول يازوچىلارى- ئارىستا-
كراتىيەنىڭ يالچىلارى «خەبەرسىز، ئاكىسىز، مەئلوماتسىز» كىشىلەر ئىتىب
تەسۋىر قىلالار. مۇنە ئارىستوكراتىيەنىڭ جىگوۋى چىڭگىزنىڭ باش بو-
لوۋى بىلەن تەمام بولا: شونىڭ ئۈچۈندە مەنبەئلەرگە قاراغاندا سۆ-
گرا چىڭگىز ئوزىنىڭ حاكىمىيەتىنىڭ ئىجتىمائى ماھىيەتىن ئاچىب بېرىب
-«مىڭگا خەلقلى دالادا ھېچ بىر تەرتىب ۋە نىزام يوق ئىدى؛ كىچىكلەر
ئۇلوغلارنى تىڭلامىلار ئىدى: قول ئاستىنداغىلار باشقاقلارغا ئىختىرام
ئىتمەيلەر، باشقاقلار قول ئاستىنداغىلارغا بولغان مۇناسەبەتلەرىندە
ئىيشانى ۋاز يىغلەرىن ئوتەمەيلەر ئىدى. مىن تەختكە ئوتىرغاچ ئوق تەر-
تىبلەر كىردىم ھەم ھەر بىرىنە ئوزىنىڭ ئورنىن كورسەتتىم» - دېگەن.
ۋاقىعدىن چىڭگىز ئىمپېرىيەسى چىن- چىندان بىر ئارىستوكراتىك
دەۋلەت ئۇيۇشماسى ئىدى. مۇنە فېئوداليزمنىڭ ئەساسىدە شوندا
سالىنغان ئىدى. ئىمپېرىيەدە ئىبىك عالى ئارىستوكراتىيە «تايبون»
لار بولغان: «ئۇلوغ تايبون» دىب چىڭگىزنىڭ كىچىك ئوغلىن يورتكەنلەر؛
لاكىن بو ئارىستوكراتىيەنىڭ ئوبەنگى دەرەجەسىندە تارخانلار
تۇرغانلار: بۇلاردە بىسالملار تولەمەگەنلەر، سوغىشدا ئالغان غەنىمە-
تلەرى ئوزلەرىنە بولا تۇرغان بولغان؛ ئالار ھەر ۋاقىتدا بىردە
رۇخسەتسىز خان يانىنا كىرە ئالغانلار؛ ئالارنى بارى جىنايەت مەرتەبە
جىنايەت قىلماچقىنا جوكومگە بېرە ئالغانلار؛ خان مەجلىسلەرىندە
تارخانلار حۆرمەتلى ئورن توتىب ئالارغا بىرەر توستاغان شەراب
بېرە تۇرغان بولغانلار. ئارىستوكراتىيە قورۇلتايلاردا ئىشتىرالك
قىلا تورغان بولغان. بو ۋاقىتدا ئارىستوكراتىيەنىڭ حاكىمىيەتى
زور بولىب ئالار حۆكۈمەت ئىشىنە قاتنىشالاردا، پاترىيارخات
ئۇرمۇش ماسىسادا حۆكۈم سورگەن. ھەم حۆكۈمەت
سوردۇچى چىڭگىز ئۇرۇغى، غائىلەدە ئاتا نىيك بۈتۈن

نەرسەگە خوجا بولسە، شولاي ئوق بۈتۈن كيك ئىلىنى ئۆزىنىڭ مالى وە مىلكى دىب حىسابلاغان حالدا، عائىلەدەگى ئاتا شىكىللى بۈتۈن ئىلىنى ئىدارە قىلغان. شونىڭ ئۈچۈن ئەدە. ئىلىك چىڭغىز ئۆزىنىڭ جيرىن بالالارىنا. ئولمەس بۇرۇن ئوق، ئاتا بالالارىنا مالىن «واسيەت ئيتىب» قويغان شىكىللى، بولۇب ـ تەقسىم ئيتىب قويغان. مۇنە شوشى عادەت سوڭرا فيئوداليزمنىڭ ئەساسلارى ـ ندان برى بولغان سەياسى حاكىمىيەتنىڭ بولۇنۇون كيتىب چىقارغان. لاكىن شولاي عادەتدە چىڭغىزنىڭ تىلەگى بولمىيا مەملەكەت چىڭغىزنىڭ دورت ئوغلىنا بولىنسەدە، شوندان ئايرىم «ئوگداي، چغتاي، تولى وە جوجى بولۇشلەرى» كيلىب چىقسا لاردا، ئالاردا برلىك يوعالماسقا تىيىش ئيدى، چۈنكى پاترىيارخات تۈرك ـ مانعول عادەتىچە تۆب بۇرت كىيىك ئوغلى تولىگە قالىب، شول بۈتۈن ئىلگە «سوۋەرەن» خوجا بولۇرغا كىرەك، ئەمما باشقالارى شونىڭ «واسساللارى» بولۇرغا تىيىش ئيدى. لاكىن بو «سوۋەرەن» وە «واسساللىق» 1260 نچى يىللارغا قەدەر بارسادا، سوڭرا دورت ئولۇس مۇستەقىل خانلىقلارغا ئايلانادىلەر. بز مۇندا ياۋروپادا ئولوغ كارل ئولگەچ باشلانغان فيئوداليزم ئەساسلارى تۇغان تۇسلى، كيلەچەكدە تاتار فيئوداليزمىنىڭ باشلانۇون كورەبز.

جوجى ئۇلۇشى وە ئالتىن ئوردا.

چىڭغىز، ئۇزور ئوغلى جوجىگە ئيرتىشنىڭ عەرب تارافى، قىپچاق ئىلىنى خەزەرگى «قىرغىز ـ قازاق» ئىستىبلارنى، ئيدىل، دون بويلارنى، خارەزم (خيوە) ئيلىلەرنى بيردى. لاكىن جوجى چىڭغىزنىڭ ئۆزى ئيسەن واقتىدا ئوق ئولوب كيتدى؛ ئول ئولگەچ تاغى چىڭغىزبىلارنىڭ مىلكى ئيتىب دەولەتكە حوكومەت سۈرۈچى ئەساسلارى ئوستىنكە چىقدىلار: قاراو وە پاترىيارخات تۈرۈشنىڭ

جوجىنىڭ بالالارى ئاشكارا چىڭغىز تارافىندان ئىدارەگە تاپشىرىلغان جيرلەرنى مانعول عادەتى روشىندە بولىشىلەر. ئىيندى جيرنىڭ جوجىنىڭ قايسى ئوغلىنا تيگەنىن ئاچىق بىلىب بولماسادا، تەخمىنەن بز مەملەكەتنىڭ شولاي بولىنگەنىن ئەيتە ئالابز. جوجىنىڭ ئيكىنچى ئوغلى باتوعا قىپچاق ئيلى وە ئاندان عەربدە بولغان جيرلەر؛ جوجىنىڭ ئۈچۈنچى ئوغلى توقتيمور باتوعا تيگەن جيرنىڭ شىمالىنداگى جيرلەر (ئيشتىبال ئيدل ـ كاما بۇلعارستانى)؛ دورتىنچى ئوغلى شەيبانعا خەزەرگى جەعرافىيالەردە قىرعىز ساحراسى دىب مەشھور ئىستىبلار؛ بىشىنچى ئوغلى تەوالگە ئورال بىلەن ئەمبا بىلەلارى ئاراسىنداغى كوچمە تۈرك قەبيلەلەرى تيدى. لاكىن شوشىلارنىڭ ھەممەسىندە باش (سەۋەرەن) بولىب جوجىنىڭ ئۇزور ئوغلى ئوردا قالسادا، ئول ئولگەچ باتوخان سەۋەرەن. ئەمما قالعانلارى ئاشكارا بويسىنعان واسساللار بولىب قالدىلار. دىمەك، ياڭا ئوديل ـ فيئودال مەملەكەتلەر كيلىب چىقدىلار. بز مۇندا روسيە فيئوداليزمىنىڭ باشلانعان واقتداعى شىكىللى بر حالەت كورەبز. ئاندادا روريك جىنسىندەن ياراسلاو مودىرى ئولگەچ مەملەكەت روريك سۇلالەسىنىڭ خوسوسى ئۇروغ مىلكى حىسابلانعانعا كورە، بۈتۈن كىيىف روسيەسى ئانىڭ ئۇزۇقلارى ئاراسىندا بولىنگەن شونىڭ ئيلك قارتى كىيىف شەھەرىندە ئوتىرعا وە باشقالارعا باش حىسابلانىرعا تيىش ئيدى؛ شوندان باشلاب روسيەدە فيئوداليزم باشلانىب كيتكەن ئيدى. بز تاتارلاردادا شوندای ئوق واقيعەنى ئوچراتابز؛ ئەلحاسىل، ئالتىن ئوردا دەولەتى ياسالىر ـ ياسالماس ئاندا فيئوداليزمنىڭ سەياسى علامەتلەرى كورىنە باشلاعان.

1229 نچى يل قۇرۇلتايى.

چىڭغز خان ئولگەچ ئىكى يلدان سۇڭ (1229 نچى) مانغولييەدا كارولەن سوۋىنىڭ قربيندا ئاق كىيىزدەن ئۆزور-ئۆزور كىيز ئويلەر قۇرۇلعان؛ تۇرك-تاتار ئوردا سىنىڭ ئاقساقاللارى، عەسكەر باشلقلارى چىڭغزنىڭ ئوللارى، ئۇلۇنىڭ ئۇللارى هەممەسى دە قۇرۇلتايعا يەنى «توبعا» (1) جىيلعانلار. ئبو بۇيۇك جىيلشقا كاسبى دىڭگزى قربلارندان چىڭغزنىڭ سۆيۈكلى ئۇلى باتوحاندا كيلگەن. قرق كۆن مۇزاكەرەدەن سۇڭ چىڭغزنىڭ واسيەتى بوينچا ئۇلى ئوگدەى بۇتـن تۇرك-تاتار مەملەكەتىنە باش بولب سايلانعان.

سايلاو بتكەچ، بۇرۇنغى بابالار عادەتنچە تۇرك-تاتار ئيلىنىڭ ئاق سۆيەكلەرى بەيرەم ئيتەرگە كرشدىلەر: كوب قوى، جلقىلار سويدىلار، بيك كوب قمز ئچدىلەر، ئويناديلار، جرلاديلار؛ ئوين-كۆلكى ئاراسىندا ئشنى دە ئونوتمادىلار. باتوحان قوماندا سندا كاسبى (خەزەر) دىڭگزىدەن سەربەدە بولعان ئيرەلەرنى ئاندا ئورورچى خالقلارنى ئالو ئوچن ئزور عەسكەر جيبەرىرگە قارار قلندى. چىڭغزنىڭ كىچكىنە ئولى تولى بلەن ئوگدەى خان ئوزى قتاى ئيلى ئۇستىنە يۇرىرگە بولديلار. لاكين نى ئۇچن در ئبو يولى شەرقى ياوروپاعا قارار قلنعان سەفەر بولميچە قالدى.

باتو كيلۇدەن ئلك ئشەرقى ياوروپا تۇركلەرى 1224 نچى يلدا شەرقى ياوروپانىڭ جەنوبى ساحللارندا كوچب يۇرۇچى قر ئوعزلارى يەنى قپچاقلارنىڭ هەم سۆيۈنتاى بەعادىرنىڭ هۇجومى سوڭندا كوچب ۋينگرىيە ساحللارنا كرب قاچقانلار

1) مۇنى هەم «توى» ديب دە يۇريلەر ئيدى.

ئيدى. شولاى بولسادا، ئيسكى واتانلارندا قالوچىلارندا ئاز توگل. ئالار شاماندا ئيسكى حەياتلارن دەوام قلديرالار. روس كنەزلەرنىڭ بر برسى بلەن بولعان نيزاعلارنە قاتناشالار، جايى كيلگەندە ئوزلەرى دە ئالارعا هۇجوم ئيتودەن تارتنميلار ئيدى.

بۇلعار دەولەتى، مانعوللارنىڭ شەرقى ياوروپاعا برنچى هۇجوملەرى واقتندا تالانعان، ياندرلعان. پايتەخت بولعان بۇلعار شەهەرى دە شاقتى زارارلانعان ئيدى. مۇندان سۇڭ دا بۇلعار ئيلنە تاتار عەسكەرى فيرقەلەرى شاماندا كيلب يۇريلەر، شاماندا هۇجوملەرن، جيمرولەرن توقتاتميلار. جبنەسە تاعن روسلاردا. برنچى مرتەبە 1224 نچى يلدا تاتار مانعوللارنىڭ هۇجوملەرى واقتندا بۇلعارلار بلەن سۆلۈح ياساب تورعان بولسالاردا، تاتار-مانعوللار روسييە ئۇستىندەن بوعالب تۇرعان مۇددەتدە ياكادان بۇلعارلارعا هۇجوملەر ياسى باشلاعانلار. 1230 نچى يلدا بۇلعار خانى ۋلاديمر كنەزىنە بويسنعان ئيدى. ئەلحاسل، 12 نچى عەسرنىڭ برنچى چيرەگىنىڭ ئاخرلارندە شەرقى ياوروپاداعى تۇركلەر تەمام زەعيفلەنگەنلەر، ئالارنى ياكادان بر قولعا جيبوچى ئازييەدان كيلگەن تاتار-مانعول ئاردولارى بولدى.

1235 نچى يل قۇرۇلتايى.

بۇتن تۇرك-تاتار ئيللەرنە باش ئيتب ياسالعان ئوگدەى خان حۆكومەتى ئيندى ئوزىنىڭ كوچمە دەولەتلگندەن چقا باشلاعان، حۆكومەت يانىنا مۇسلمان، قتاى، ياوروپا ئيللەرندەن عالملەر، حۆكومەت ئيرلەرى، ئۇستالار جيلعانلار. بابقالعا ئاسب ئوشە تورعان ئورحون يلعاسى قربينا «قارا قورم» ئيسملى بر پايتەخت شەهەر سالنب ئاندا حۆكومەت تورا

باشلاغان ئیدی. ئاندا خالق ئیغرات کوب بولب کوّن سابن حالقغا ئاشارغا بیشیوز ئارباغا تیبه گدن ئازق کیلب تورا؛ موّنه.

1235 نچی بلدا شوندا بوّیك قورولتای جیبلغان ئیدی. بو قورولتای موّهیم قانونلار چقارغان. ئەووەل زامانـدا، چکعز زامانندا، مەملەکەت ئات ئوّستنده توّرب؛ قولـدا قلچ توّتیبقینا ئیشلەگەنگە بوّتن ئش عەسکەری ئیداره قولندا ئیدی. بو قـورولتایدا ئیسه عەسکەری ئیشلەرنی ئیدارەنی مبلکی (گرازدانسکی) ئیدارەدەن ئایرلغان: مبلـکی ئیشلەرنی ئیداره قلرغا مانغول-تاتار حالقلاری ئوّزلەری بلمەگەنـگە، بو ئیشکه بلـکلی کشلەرنی چیندەن کیترتـکەنلەر. بوّتن ئیلده ئیك عالی خوّکم یورتی (سینات) یاسالغان ئیدی. شول‌توق قورولتایـدا حوّکومەتنك مەسارفلەری ئوّچن تەهالبدەن ئالئنا تورغان سالمدا بر تەرتیبکه قویلغان: هەر بر یوّز ئایاقلی مالی بولغان کشی یـل ساین حوّکومەتـکه برسن، ئیـگن چەچب شوّغللەنوچی کشی ماحسولاتنك، ئون ئوّلشندەن بر ئوّلشن حوّکومەتـکه بیرر گه تییش ئیدیلەر. شونـك ئوّچن بوّتـن ئیلدەگی حالقنك سانن یازب چقارغا (پەریپیس) قەرار قلنغان ئیدی. شولای‌توق قتایـلارغا تەقلیدەن کاغز ئاقچا چقارلغان، بوچتا یاسالغان ئیدی.

شوشی قورولتایدا شـەرقی یاوروپاغا قلنناچاق سەفەرگە قەرار قلنغان. ئلك ئوّلوغ خان ئوّگدەی ئوزی عەسکەری بلەن روسییه، بوّلغار ئیللەرنه یاررغا توبلاسادا، سوّکّندان قورولتای بو ئاردونك باشندا توّررغا باتو خاننا تابشرغان ئیدی. ئاردودا چکعزنك بالالاری، توّرونلاری باشقا توّرك تاتار جیرلەرنك واسساللاری بار ئیدی.

باتو خاننك ئاردا، شەیبان، تانغوت ئاتلی قەردەشلەری: چکعزنك تورتا ئارزیەداغی ئوّلشنده حوّکم سوّروچی ئوّلی چغتای خاننك ئولی بایدار، توّرونی بوری ئوّگدەی خاننك ئوّللارندان کوّچی قادان وە باشقالاری: چکعزنك کچی ئوّغلی، سوّکّندان خان بولغان مەنگی خاندا بار ئیدی. شوندی زور ئاردونك ئالدی سافندا، ئالداغی تبرقننك باشندا مەشهور قوماندان سوّبتای کیله. باتو خان شوشی بوّیك عەسکەرنك باش قوّماندانی، عەسکەرنك باشندا توّروچلار، توره، قوّماندانلارنی سافلاوچلارنقنا مانغول جنسندەن بولب، ئاردونك ئیك کوبسی توّرکلەردەن عیبارەت ئیدی.

توّرك — تاتارلارنك بوّیك ئاردولاری تاشو کوك ئاغب یولدا ئوّچراغان شەهەر، ئاوللارنی، باندیب، قارشی توّرغان حالقنی قرب، رازیلق بلەن بیرلـگەنلەر، ئوزلەری بلەن ئییەرتب 1237 نچی یلدا شەرقی یاوروپاغا کیلب کردنلەر. بوّلارنك قاعەلەری ئیك ئلك مەعمور، ماتور بوّلغار شەهەرنك دیوارلارنئنا یارب بەردی. بوّلغار شەهەری تاعن جیمرلـدی، بیك کوب حالقی قرلدی، بوّلغار ئیلی حرابەگه ئەیلەندی. شوندان سوّك تاتارلار، روسلارنك شەهەرلەرن بر بر ئارتلی چغا باشلادی. ئالی باشلادنلار. 1240 نچی یلدا روسییەنك بوّرونغی پایتەحتی کییفدە ئالندی. ئەلحاسیل روسییه توّرك — تاتار دەولەتننك بر ئوّلشنته ئەیلەندرلدی. روسلار ئەللەنی قەدەر واق کنەزلکلەرگه بولنگەنگه کوره هەممەسیدە ئایرم ئایرمقنا تاتارلاغا قارشی توّرب برکه حەرەکەت ئیته ئالمادنلار. شونـك ئوّچن روسلانی جیکو باتو ئوّچن بیك ئوّکایلی بولدی.

ــ باتوخان روسىيەنى ئالىپ بولغانغا
قەناغاتلانمەدى. ئۇل بىر روس ۋايۇزۇدا-

تاتارلارنىڭ غەربى ياۋروپاغا مۇجۇملەرى

سىنىڭ مەسلىحەتنى بىلەن پولشەگەدە مۇجۇم
ئىتدى. پولشەدە، نەق روسىيە شىكللى،
ئۇلك، ۋاق پاتشالىقلارغا بولىنگەنگە كورە، ئالاردادا بىرلىك يوق
ئىدى. تاتار ئاردوسى ئىككى فىرقەگە بولىنىب بۇتۇن پولشەنى
خەراب ئىتىرگە، شەھەرلەرنى ياندۇرىرغا تۇتىندى.
نىھايەت تاتارلار پولشەدان سوڭ ماجارستانغا (ۋىنگرىيە) گە،
سۇڭىندان دالماتسىيە، خورۋاتىيەگە مۇجۇم ئىتىب، قالالارنى ئالىب
يانغرىب بۇرى تۇرغاچ، ئاۋستىرىيەگىدە كىلىب جەب ۋيانانىڭ دىوارلارىنى
ئالدىنا كىلىب جىتدىلەر. بۇ ۋاقتدا بۇتۇن غەربى ياۋروپا تاتارلاردان
قورقدى. ھەرجىردە تاتارلارنىڭ مۇجومى ياۋرلىمى حاقندا ئىتنا سۇيلىلەر
ئىدى، حەتتا فرانسىيە كارولىدە فرانسىيەنىڭ شەھەرلەرىن
تۇزەتىرە، دىۋار، ئىستىحكارملەرن نماينىرا باشلادى.
شوشى ۋاقتلاردا ئوگەدەي خان ئۇلىب كىتدى. باتو ئاردوسى
ئىچندە بولغان شاھزادە، ئۇلۇغلار قارا قۇرمغا قورلتايغا قاينىرغا
ئاشقدىلار. باتوخاندا عەسكەرن كىرى بۇرىب ئىدىل بويىنا كىتىردى دە
شوندا توقتالدى. شوشى ۋاقىعەدە ياۋروپانى خوان مۇجومنىڭ
تەكرارلانوودان قوتلدى.

ئالتن ئوردا ياكى قىپچاق دەۋلەتنىڭ ياسالووى.
شەرقى ياۋروپادا تاتارلارنىڭ ئۇلوغ خانلقدان ئايرلولارى
باتوخان 1255 نچى يلغا قەدەرلى يەشەدى. 31 يللاب
ــ حۆكومەت سوردى؛ چڭغىزنىڭ بالالارى، نەۋرەلەرى ئىچندە باتوخان
ئىڭ يانىرى، ئىڭ عەيرەتلىسى ديب سانالا. شونىڭ ئوچىن دە
بۇتۇن چڭغىز بالالارى، ئانىڭ بالالارىنىڭ بالالارى، ئانى خۆرمەت
ئىتەلەر. قارا قۇرمدا حۆكومەت سوره تۇغان ئۇلوغ خان ئولگەچدە،

ئۇل ئىيلەمەسە خان سايلى تۇرغان قۇرۇلتاي جىيلمى، ئىيل
خانسز تۇرادر ئىدى؛ عۇمومى قۇرلتايلاردادا ئانىڭ سوزى بىلەن
ئىش قلنادر ئىدى.

باتوخان مانغول ئىمپىرىيەسىندە چن مەعناسى بىلەن بىرلىك
حۆكوم سۇرگەن چاقلارندا ئولىب كىتدى. ئانىڭ سوڭندان
ئۇلىنى سرتاق بىرگەندە بىل چاماسى خان بولغاندان سوڭ ۋافات
بولدى. ئۇل ئولگەچ قارا قورمدا حۆكم سۇرۇوچى بۇتۇن
تۇرك ئىلىنىڭ باشى حىسابلانغان مەنگۇنىڭ (1251 ـــ 59) تلەۋى
بويىنچا جوجى ئۇلىسىنا باتونىڭ كچى برادەرى جوجى ئۇلى
بەركە خان بولدى. (1255 ـــ 66)، ئۇل حۆكومەت سۇرگەن
ۋاقت بۇتۇن مانغول ئىمپىرىيەسى ئوچن فاجىعەلى بىر زامان ئىدى.
مەنگۇ خان ئولگەچ ياسادا تەيىنلگەن بۇيۇك قورۇلتاي جىيلمىدى.
مەنگۇنىڭ ئنسى قوبلاي ئولوغ خانلق تەختىن ئىشغال قلدى.
ئانى حازر بۇتۇن تۇرك ـ تاتار ئولۇغلارى توگل، بەلكى ئوز-
ئنىڭ پارتىيەسىغنا سايلادى. شوندان سوڭ چڭغىز ئوروعى
ئاراسندا سوعش چقدى. ھەممە ئولۇسلار ئايرلدىلار. شولاي
ئىتىب شەرقى ياۋروپادا تۈرك ـ تاتارلاردا ئولوغ خانلقدان
ئايرىلىب مۇستەقىل دەۋلەت بولىب كىتدى. ئاۋچانىدا ئوز
ئىسملەرندەن سوقدرا باشلادىلار. مۇنە بۇ دەۋلەتنى ئىندى
جوجى ئولوسى ديب توگل، بەلكى ئالتن ئوردا خانلقى، يە ئىسە
قىپچاق ئىلى ديب يۇرىلەر.

مانغوللارنىڭ تۇركلەشووى.

باتو خان قوماندانسندا شەرقى ياۋروپاغا
كىلگەن عەسكەرنىڭ بىك ئازىسىنا مانغوللاردان
عىبارەت بولىب، كوبىسى تۇرك جنسندەن
ئىدى. (1) بۇ ئازىسىنا مانغوللار شەرقى ياۋروپادا جىرلى

1) تەخمىنەن باتو خاننىڭ ئالتى يۈز مىڭ عەسكەرندن بارى
ئالتمش مىڭ چاماسىنا مانغول ئىدى.

تۈركلەر، تۈركلەشكەن فىنلار ئاراسىنا كېلگەچ ئۇزاقلامى ئۇزلەرىن
تۈركچە ئەيلەنە باشلادىلار. بارى ئۇزۇ تۈرەلەر، ئەسكەر
قوماندانلارى بىر نىچە ۋاقىتلار مانعوللاردان بولىپ كېلدىلەر.
بۇلعاردا پولۇۋنىكلار ئۈستىندەن قاراپ تۇرۇرغا مانعول تۈرەلەرى
قويىلدى. مەسەلەن باتو خان پولۇۋنىكلارغا باش ئىتىپ ئۇزىنى
بىلەن كېلگەن ئىبكى مانعولنى قويعان. شۇلاى ئوق بۇلعار
ئولۇسىنىڭ باشىندا مانعول قويعان ئىدى. لاكىن ئۇزاقلامى
ئالتىن ئوردا مانعولىيە بىلەن ئالمەسىن ئۆزدى؛ كېچكىنەگىنە مانعول
خالقى ئۆزىنىڭ بۇتىن كۆچىن ئىران، قتاى، تۈركستاندا جىبەرىب
تۇرۇرغا مەجبور ئىدى، شۇنىڭ ئۈچۈن مانعولىيەدان كوپ بولىنىشلىق
ئالىرغا مۇمكىن توگل ئىدى. بارا تۇرا مانعوللار باشلىقلار ۋە
حۆكومەت سۆرۈچى بىر عونسىر بولىپ قنا قالدىلار. بارا تۇرا بو
تۈرك جىرىنە كېلىپ ئوترعان مانعوللار ئۆزلەرىنىڭ عادەت ۋە
جۇلا هەم تىللەرىن ئۇنۇتىب، قىپچاق ۋە باشقا تۈركلەر بىلەن قاتىشا
باشلادىلار. شەرقى ياۋروپا تۈركلەرى دالادان ۋە براق تازىيەدان
كېلگەن مانعوللاردان مەدەنىيەتدە ئالدا بولعانعا ۋە ئۆلكەدە
كوپچىلىك ۋە ماسسادا شۇلاردان عيبارەت بولعانعا، تۈركلەرنىڭ
حۆكومەت سۆرۈچى مانعول عونسىرلارىنا تەئسىرلەرى زور ئىدى؛
رەسمى يازۇلاردا تۈركچە يازىلا باشلادىلار.
بو تۈركلەشو شول قەدەر تيز بر ئاعش بىلەن باردى كى،
1312 — 1340 يىللار ئاراسىندا حۆكومەت سۆرگەن ئالتىن ئوردا
خانى ئۆزبەك يانىنا كېلگەن عەرەب سەيياحى ئىبن باتوتا بو
مەملەكەتنى بىر مانعول مەملەكەتى ئىتىب توگل، بەلكى قىپچاق
تۈركلەرى پادشاھلىعى ئىتىب تەسوير قىلا: حەتتا سارايدا زەمەن
تىلنىڭ تۈركچە بولۇۋن سۆيلى. شول زەمەنچە ئالتىن ئوردانى
ئالعان مانعوللار تۈركلەشدىلەر؛ ماسسانىڭ تىلى، حۆكومەت تىلى

بولىپ كىتدى: بارى تىك مانعول عادەتلەرى ۋە تىللەرى بەعزى
سىربەونىيەلەردا عىنا قالدى.
مەعلۇم كى، چىڭگىز خان چىققان مانعول قەبىلەسى «قارا تاتار»
ئىسىملى ئىدى: دىمەك سولالەنىڭ ئۇرۇع ئىسمى «تاتار» ئاتالى
ئىدى: چىتدەن كېلگەن سەيياحلاردا بولارنى حاكىم سىنفلارى
ئىعتىبارى بىلەن «تاتارلار» دىب يۆرىلەر ئىدى. دىمەك بارا
تۇرا «تاتار ئىسمى» سولالە ئىسمىندەن بۇتىن ئالتىن ئوردا
دەۋلەتىنە كىرگەن تۈرك جىنسىندەن بولعان خالقلارعا ئىسىم بولىپ
كىتدى. بو ئىش بىر بىزدەگىنە توگل، روسلاردا، ۋە فرانسوزلاردادا
شۇلاى. !؟ نچى عەسىردە بۇتىن شەرق ئىسلاۋ يانلارىنا باش بولعان
«روس» قەبىلەسىندەن چىققان نارمان كىنەزلەرى ئىسمى بىلەن
شەرق ئىسلاۋ يانلارى «روس» دىب ئاتالدىلار. فرانسىيە ئەۋۋەلى
گاللىيە دىب ئاتالار ئىدى. گاللار «كەلت» جىنسىندەن ئىدى. مۇنە
بر ۋاقت بو گاللارنى گىرمان جىنسىندەن بولعان «فرانكلار»
ئالدىلار. فرانكلار گاللاشدىلار. ئەمما گاللىيە ئىسمىن جويىب بۇتىن
گاللىيەگە «فرانسىيە» ئىسمىن بىردىلەر.
دىمەك: تاتار خالقى شەرقى ياۋروپادا تۇرعان تۈركلەرنىڭ
ۋە ئاز حاكىم مانعوللارنىڭ ۋە تۈركلەشكەن فىنلارنىڭ
قوشىلووندان ياسالعان بىر خالقدر. ئانىڭ ماسساسىندا تۈرك-فين
قانى كوبرەك بولسا، ربوالوتسىيەدەن ئالدا بولعان ئاق سۆيەك
ميرزالارندا ئىسە مانعول قانى كوبرەكدر. چۈنكى ميرزالارنىڭ
كوبىسى شول باتو عەسكەرى بىلەن كېلگەن مانعوللاردان چىققان
بر سىنفدر. بو تاتار خالقىنىڭ ياسالو پراسىسى. دىمەك شەرقى
ياۋروپا تۈركلەرى (قىپچاقلار، بۇلعارلار ۋە باشقالار) هەم مانعول
ۋە بەرنى قەدەر فىنلارنىڭ قاتىشو پراسىسى بولاى-سۆيلەگەنچە
تيز بولمادى. ئاڭارعا نىچە عەسىرلار كىرەك بولدى.

III ـ تاتارلاردا فیئادالیزم دەورئ.

1. ئالتن ئوردا.

باشلانعچ. —

شەرقی یاورو پاتۈرکلەرن مانعوللار کیلب ئالب ئۈیۈشەرو بلەن تاتار تاریحندا بر یاڭا دەور ئتودی. بو یاڭا دەوردە ئیکی تۈرلی حوسوسییەت بار: 1) تاتار حالقنڭ باسالووئ. — بو واقتدان ئالب شەرقی یاوروپانڭ تۈرك وە تۈر کلەشکەن مانعول ـ فین عونسرلەرن تورئدان توری «تاتار» دیب ئاتاب یـۈرترگە مۆمکین: 2) ـ تاتارلاردا ئاقرنلاب فیئادالیزم ئیسمندە یورتله تورعان ئیقتیسادی ـ ئیجتیماعی حەیاتنڭ باشلانووئ. — دورست، ئالتن توردا حانلئعی یاسالماس یورزندا تۈرکلەرنڭ سەیاسی ئۈیۈشۈب، دەولەت یاساعانلارندا بو فیئادالیزمگە تابا بارو کورئنەدر ئیدئ. مەسەلەن، بۆلعار وە حەزەرلەرنڭ دەولەت تۈزۈلئشندە بز مۆنی سیزە ئالابز؛ لاکین نیتیجەدە ماسسا شەرقی روسییە تۈرکلەرنڭ، کوبرەگی ئەلی هاماندا ئروع ـ پاتربارحات تۈرمۆشندان چئعب بتمەگەنلەر. وە کوچمە حەیات کوبئسندە حاکوم سۆرمەکدە ئیدئ. ئەمما ئیلئنی مانعوللار کیلب ئۈیۈشدرعاچ، فیئادالیزمدە مۆمکین بولعان جیرلەردە ئوتراقلی تۈرموش باشلانعاچ، «تاتار» فیئادالیزمئندا یاوروپانڭ هەممە کیلب چئقدئ. بیلگئلی، عەلامەتلەرن تابارعا ئازابلانئرعا یارامی. چونکی بەعزئ ئیسلارەدە وە ڤانسئ بر جیرلەرندە تاتار فیئادالیزمی بلەن یاوروپانئڭدا ئاسلی ئایرما بولرعادا مۆمکین؛ لاکین هەر حالدە ئیکسئنئڭدا ئاسلی وە تۆبی بردر.

فیئادالیز تووا باشلاو بلەن ئالتن توردادا ئروع ـ پاتربارحات تورمۆشی تیز گئنە بتەدئ دیب تویلارعا یارامی. نیتەککی تاتار حالقی ئوزئنڭ ئۆیۆشقان حالقلارندان بر حالققا تۆب ـ تۆمال ئەیلەنمەدئ. نەق شونڭ شیکئللی توق فیئادالیزم حەیاتی ئلئك مەرکەزلەردە، سو یوللاری ئۆستئندە وە حالقنڭ کوچمە، لاکین یارم وە یدئیسە بۆتنلەی ئوتراقلی تۈرمۆشقا کوچکەن تورنلاردا تودئ. دۆنیادا ئادەم جەمعییەتلەری تورمۆشئندا ئارو بر جەمعییەت تورماسی ئابرووئ چیتن. شونڭ ئۆچـن ئالتن توردادا کوچمە حالقلار نێچندە حەتتا حۆکومەت سۆروچی مانعول نەسلی ئاراسندا کوب زامانلار ئروع تورمۆشی ڤالدئ؛ ئەمما مەرکەز یزور شەهەرلەردە وە سەودە، سەناعەت ئویلارندا ئیسە تورمۆشن ئۆزنڭ بەعزئ کیسەکلەرندە فیئادالیزمدەن ئوتب سەودە کاپیتالیزمئنا ئوشاعان بر تۆرمۆشقادا کوچە باشلاون کورورگە مۆمکین. بز شونی کورر ئۆچن حەزر ئالتن توردانڭ تۆرمۆشن هەر یاقدان تیکشروب ئوزب، سوڭرا فیئادالیزم مەسئلەسئنە توقتاباچاقبز.

ئالتن ئوردادا ماددی مەدەنیەت وە ـ حوجالق.

ـ مانعوللار کیلب شەرقی یاوروپانڭ جەنوبندەگی کوچمە وە یارم ئوتراقلی تۆرك حالقلارن ئۆیۆشدرب دەولەت یاساعاچ، ئەووەلگی حەزەرلەر زامانداعی وە کوچمە حالقلار کیلو بلەن بر ئاز بۆزۆلعان سەودە وە چیتلەر بلەن ئیئنبلات تاعن ترلەدئ. رم، ئیتالییان، یەهود، ئەرمەن، وە باشقا جیر سەودەگەرلەری تاعن ئوزلەرئنڭ ئیشلەرن قۆرب، تۆزەتب جیبەرئلەر. ئالتن توردانڭ مەرکەزی تاعن یزور یوللار ئۆستئندە یاتقانعا بۆتن شەرق هەم عەرب مەدەنییەتئنڭ بر برسی بلەن ڤاتناشا وە یاعنلاشا تورعان کیڭ بر بازاری، مەیدانی بولب کیتەدئ. شونڭ نەتیجەسندە ئالتن توردانڭ «تامعا» ئاقچاسی

(تاموژنى) كوپ جىبىلو ھەم سەودەنىڭ كوبەيووى ئارقاسىندا ئىقتىسادى تۇرمۇشى كوتەرىلىپ كېتدى. شۇلدا مەدەنىيەتنى كوتەررگە سەبەبچى بولدى. تېز زاماندا شەھەرلەر تۇزەتىلە وە ياڭىدان سالىنا باشلادىلار.

حاكىم مانعوللاردا «ئات ئۈستىندە تۇزۇلگەن ئىلنى ئات ئۈستىندەن تۇرۇپ ئىدارە قىلىپ بولماياچاقن» بىلەك ياحشى بىلدىلار. حەزرگى ساراتاو بىلەن ئەنسرحان ئاراسىندا بىلەك كوپ ياڭى شەھەرلەر تۇزۇلدى. ئەووەلگى بۇلغار ئىلندە باشدا، تاتارلارنىڭ ھۇجۇمى چاغندا، كۇل بولغان شەھەرلەر ياڭىدان تۇزەتىلدىلەر وە ياڭىلارى دا ئاغن سالىنا باشلادىلار. باتوحان زامانا سىندان ئالىپ حەنكو تېمرگە قەدەر (1266-1266) جەغرافى ئۇڭايلىقى ئارقاسىندا ئاقچا سوغلا تۇرغان مەركەز بۇلغار حېسابلانسادا، باتوحان زامانا سىندا ئوق (1224-1256) ئىدلنىڭ شۇل باغىندا حەرەم (كاسپى) دىڭگىزندەن ئىكى كۈنلىك يولدا (ئەستەرخاندان 100 — 120 چاقرم يوغارى) سا راى ئىسملى شەھەر سالىندى. ئوزبەك حان زاماندا (1312 — 1340) حەزرگى سارىتسىن، تىرەسندە ياڭى سا راى (سراى جدىد) ياسالدى. تاغى گۆلستان، بەلجەمىن، توكسەك، سارىچىن شىكىللى وە جاين بلغاسىنىڭ دىڭگىزگە قويا تۇرغان يورنندا سارايچق، ئىدلنىڭ كاسپىگە تۇشە تۇرغان جىرندە ئەستەرحان زاھىر بولدى. بۇلغار، سودا ردا تاغى ترئلىپ كېتدىلەر. بو شەھەرلەرنىڭ بارئسن مۇندا ساناپ تورمىيز، بل ساين بۇلارنىڭ ياڭىلارن ئارخىولوگلار جىر ئاستندان قازىپ چىغارىپ تورالار.

بو شەھەرلەرنىڭ يۇرتلارى غادى وە قورغاشىن قاتشقان كىرپىچدەن، بالچىقدان ھەم ئاغاچدان بولىپ، زور سارايلار قۇربىلار، مەچتلەر، دەرويشلەر (سوفىلار) تورا تۇرغان يورتلار مەدرەسەلەرى، مونچالارى وەچيت حالقلارغا مەخسوس مەعبەدلەرى بولغان.

حەتتا بر سەيياح عەرەب سا راى شەھەرنىڭ بر باغىندان ئىكنچى باغنا چىغارغا ئىرتە نامازندان ئۆيلەگە قەدەر واقت ئاتقا ئاتلانىپ بارىرغا مەجبور بولغان. بەعزى شەھەرلەردە تۇرلى مىللەتلەر ئۈچىن ئايرم كوارتال، بىستەلەر وە زور بازارلار بولغان.

شەھەرلەرگە سو مەخسوس چولمەك ترووبالار بلەن كېتىرلگەن بولىپ، بايلارنىڭ يورتلارى ماتور باقچالار، فانتانلار بلەن، ئىچلەرى ئىزرا سادان تۇرلى توسدەگى ئورنەكلەر بلەن بىزەلگەن بولغان. بو بىزەكلەرنى ئىشلەوچى تاتار سونعەتكارلارنىڭ ئوزلەرنىڭ مەخسوس زەوقلارى بولىپ، ئوزلەرنىڭ ئسلوب باسارغا مۇوەففەق بولغانلار. مەسەلەن ئالار كوبرەك ھەندەسى ھەم نەباتى ئورنەكلەر ئۆشرىپ، بو ئورنەكلەردە بر تۇرلىدە قويى توس، قارا، قزل توس ئىستىعمال ئىتمەگەنلەر: توسلەرنى زەوقلى رەوشدە بر برسىن بلەن باغلى ياسەگەنلەر.

ئالتن ئوردا تاتارلارى. بىنالارى ئۈچىن حەزرگە قەدەر ساقلانماغان عەجەب قاتى سىمىنت ياساپ، شونى ئىستىعمال ئىتكەنلەر. تۇرلى مەعدەنلەردەن تۇرلى زىنەت ئەسبابلارى وە قۇراللار، حاتلارغا ئالتن كۆمشدەن تەختلەر ياساغانلار. بالچىقدان وە تاشدان ئىزرا سالار وە بىك ماتور توسلەردە بوياپ چولمەك سا اوت - سابالار ياساغانلار. بو ئالتن ئوردا مەملەكەتنىڭ مەركەز شەھەرلەرى 12 نچى عەسردە ئوق مەستور مەدەنىيەت يورتى بولىپ كېتدى: شونىڭ ئۈچىن ئىبنى عەرەبشا ئىسمندەگى بر ئىسلام عالىمى ئوزنىڭ بر ئەسەرندە «سا راى عىلم مەركەزى ھەم باحشلقلارنىڭ مەنبەعى بولىپ كېتدى، ئاز واقتدا ئاندا كوپ نە عالىم عۇلاما ھەم مەشھور كشىلەر جىيلغانلار» دى. باشقا بر عەرەب عالىمى ئەلموفرى. بەرەكەخان (1256-1266) زامانندا غى سارايىنى تەسوير قىلغاندا: «سا راى بر زور شەھەر، ئاندا بازارلار، مونچالار،

عيبادەتخانەلەر بار، ئۇل (ساراى) ماللار كيلە تۇرعان ،تۇرن... ئاندا
حان ئۇزى تۇرا تۇعان ساراى بار، ئانلڭ باشندا ئالتن ئاى قويلعان
كى، ئانلڭ ئاورلعى ميسر ئۇلچەوى بلەن ئيكى قينتار ،زور لئمندا.
حانلڭ يۇرتن ديوارلار، مانارالار ھەم ئيكنچى يۇرتلار قۇرشاب
ئالعانلار، ئالاردا ئانلڭ ئەمير (تورەلەر) لەرى تۇرا.» دى.

،سۇئك ،بو قدەرلى شەھەرلەرنى وە مەدەنى جيرلەرنى جيمرۇچى
تاتار-مانعوللار نيچك بۇلاى مەدەنىيەت تۇرعزا ئالعانلار؟

مۇنڭ سرى ئاچق مەعلوم. دۇرست، مانعوللار دوشمانلارنڭ
يۇرتن تەسەرلەرن جيمرگەنلەر، ،توزدرعانلار. ئەمما كيرەك ،تورنا
ئازيادا، كيرەك ئيران وە قتايدا بولسن، ئالار تاعن مەدەنىيەتنى
ترگزرگە تۇتنعانلار؛ شونڭ ئۇچىن دە مانعوللار ئۇزلەرنە قارشى قالج
كوتەروچلەرنى قرعان چاقدا، چىڭكز ئيسەن چاقدا ئوق، عالىم-
عۇلاما وە ھۇنەر ئييەلەرن قۇتقارعانلار، ئالارعا ئش بيرب ئۇزلەرى
بلەن ئالب كيتە تۇرعان بولعانلار؛ شونڭ ئارقاسندا ئالارنڭ
قوللارننا ئەللەنى قدەر ئۇستالار جيىلعان؛ ئالارنى مانعوللار
ئۇزلەرى بلەن برگە يۇرتكەنلەر. مۇنە مانعوللار ئالتن ،ئورداسنا
كيلگەن چاقدادا ئۇزلەرى بلەن شوندى ئۇستالارنى كيترگەنلەر
ديب ئۇيلانلا. شولاى ئۇق مانعوللار كيلمەسدەن بۇرۇن ئوق شەرقى
ياوروپا بر وەحشى ئيل تۇگل ئيدى؛ ئاندا ئەللى حەزەر وە بۇلعار-
لار ھەم قىپچاقلار ياحشى عنا مەدەنىيەت ،تودرعانلار؛ جەنوبدە ئيسە
روملار، ئيتالييانلار وە سەودەگەرعەرەبلەر-ھەممەسى دە ئۇزلەرى
،بو مەدەنىيەتكە بولشلق ئيتەلەر ئيدى. لاكين بارن مانعوللارغا
قەدەر قاتي ،قوللى حۆكومەت يوق؛ باش-باشتاقلق وە ئاتار جيىدنى
،تيبارلق بر كۆچكنە جينمى ئيدى.

سەناعەت وە
باقچاچىلق.

،بو قدەرلى مەدەنىيەت، بيلگلى، شاقنى تە-
رەققى ئيتكەن سەناعەت بولعانلقن ئالدان
ئوق بلدرب تۇرا.

شەھەرلەر جير ئاستندان يۇرتلگەن چولمەك تروبالار ئارقلى
سووارلادر ئيدى. مۇندا ،ئۇل زاماندا مەدەنى تورنا ئازيادا
ئيستيعمال قلنا تۇرعان، ئارق سيستيمالاريدا كرتلگەن بولعان.
،بو ،سونڭ بر كيسەگى شەھەر كيرەكلەرنە، مونچالارعا كيتب،
بر كيسەگى بلەن شەھەرنڭ ئيچندەگى «گۇل باقچالارى» (گولستان)،
جيمش باقچالارى سۇوارلعان؛ ئەمما بر كيسەگى تيحنيكاعا تۇرلى
نەرسەلەر ياساعاندا كيرەك بولعان ،سو كۇچى ئيستيعمالى ئۇچىن
سارف ئيتلگەن. ئالتن ئوردانڭ بر شەھەر حەرابەسندە ،سو
كۇچى بلەن ئەيلەندرلە تۇرعان 9 پوتلق چدەم (Приводное колесо)
تابلعان. شەھەرلەرنى وە ئالارنڭ ياندائى باقچالارنى سووارو بيك
كيرەكلى ئش بولعان: چۈنكى ،زور وە ساراى شيكللى مەركەز
شەھەرلەر ھەممەسى ديب ئەيتەرلك، ،شول زامان مۇحەررىرى ئەلئۇسرى
سوزى بلەن ئەيتسەك «ئيدل بلەن قۇملق ئاراسندا» بولعانلار.
شونڭ ئۇچىن شوشى شەھەرلەرنى قۇم سۇجومندەن ساقلاو ئۇچىن
قۇم بلەن كۇرەشرگەدە كيرەك بولعان.

ئالتن ئوردا ئۇستالارى بر ياقدان قۇم بلەن سۇنعى سووارو
ئيسولى بلەن كۇرەشسەلەر، ئيكنچى ياقدان كوچب يۇرى تۇرعان
قۇم تاوچقلارن ئەنتوەلادا زور ئەھمييەت بيرگەنلەر. شەھەر ياندائى
شوندى تاوچقلارنڭ قرىينقازب ئيچندە يورەنە سالب، سۇگرا سا-
ماندان (*) ديوارلار ياساب بركتە تۇرعان بولعانلار. مۇنە ئللك
سالعان ئيكى ساراى شوندى قۇملق جيردە ساحرادا بولعانما
كۇرەدە مەركەزنى ياحشراق بالچقلى ياقا سارايغا كوچرگەنلەر.

* ساماڭ-بالچقنى سالام بلەن قاتشترب ياسالعان كيربيچ.

لاكين شولايدا ئېسكى ساراي دامانىدا ئۆزىنىڭ ئەھمىيىتىنى
يوغالتمايىنچا ئوق سەنائەت ۋەسەۋدە مەركىزى بولۇپ قالغان.
شۇنىڭ ئۈچۈندە ئېسكى ساراي تېرەسىندە قازب تېكشىرۈۋچىلەر
بىك كوب سەنائەت بويۇملارىنى، ھەرابەلەرنى تاپالار. بو ئورنلاردا
ئۆز بىك كوب يۈز مىچلەر تابىلا ۋە ئالارغا ياعلعان نەرسەلەردەن
قالعان بىك كوب تۆپلەگەن كۆل تابىلا: يول كۆلنى جىپ ئالب
شوندا تۇرعان حالق حەزرگى كۈندەدە كۆر جووعا نىستىيەمال
قىلا. بو مىچلەردە تۈرلى مەعدىندەن نەرسەلەر قويعانلار. ئاۋچا
سوقمانلار، قوراللار، زىننەت نەسابلارى ئىشلەگەنلەر. مۇنداقلاروچى
ئارحېيالوگىيە عالىملەرى شوندا ئەللىنى قەدەر عارتا (Topu) لار.
باقىردان نەرسەلەر قويا تۇرعان چولمەك — ساوت — فورمالارىن
تابقانلار، دېمەك، ئالتىن ئوردادا ئۆزىنىڭ ۋە زامانىنىڭ كورەمېتالورگىيە
سەنائەتىدە بولعان. شول ئوق شەھەر قالدىقلارىن قازىلغاندا
زور، چوكچلەرنىڭ تابلۇۋى يەنە بۇنېكرىنى قووەتلىيلەر. مىچلەرنى
ياعوئۈچۈن يوتون بۆلعار ئېلىندەن كېلە تۇرعان بولعان، بوحافدا بىر
ئېسكىلدەن قالما تاتارچا، قول يازما ئېكا يەدە زۆيە ئاماعىندان
ئېيدل يلعاسى بلەن جەتويكە سال تۈشۈرۈلەرى تە سو برقىللىدا.
ئەمما مەعدىنىلەرنى بولسا، سودا كەرۋان بولى بلەن ئورالدان
كېترە تۇرعان بولعانلار. ئېسكى ئالتىن ئوردا شەھەرلەرى ئورنىندا
شولاي ئوق پيىالا ساوت — سابا، ۋە ئۆرنگەن پيىالالار بىك كوب
تابىلالار: بو نەرسەدە بىر قەدەر چېتتەن كېلگەن بولسالاردا
بەعزى عالىملەر، بو شەھەرلەرنىڭ ئۆزلەرىندە پيىالا ئىشلەنگەنلى-
گىن دەعوا قىلالار. لاكىن ھەر حالدە ئېڭ كوب ۋەياحشى
ئىشلەنگەن نەرسە بولسا — چولمەك ساوت — سابا بولعان. ساراي
شەھەرىنىڭ ئورنىن قازىعان چاقدا بىردورتكل چاقرم ئورنىندا
ۋاتىق چولمەك بلەن تولعان ئورىن تابىلعان؛ شولار ئىچندە سالامەت

قالعان ساوتلاردا بىك كوب. بو ئورنىندا زورعىنا چولمەك ۋە
ساوت — سابا ئىشلەنە تۇرعان زاۋودلار بولعان دېب ئويلانىلا.
چولمەك ساوت — سابا ھەم فايانسن (ئاق ۋە سارى بالچىق ساوتلار)
نەرسەلەر ئىشلى تۇرعان ئېكى باتازلى مىچلەر تابىلعان؛ بو ساوتلارنىڭ
ئاراسىندا بىك ماتور بو يالعانلارى، حەيوان ۋە ئۆسىملىكلەر
سورەتلەرى تۈشۈرۈلگەنلەرى ھەم تۈرلى يازولار، بەيتلەر
يازلعانلارىدا تابىلعانلار. بولارنىڭ رەسم ۋە يازولارنىڭ كوبىسى
ئورتا ئازىيا ۋە ئىران نەقىشلارىغا ئوحشاتىب ياسالعان بولسادا،
ئاراسىندا ئارگىنال بولعانلارىدا بار. ئالتىن ئوردادا تابىلا
تۇرعانلارىدا يوق ئوگۈل.

ئالتىن ئوردادا ئاعى بىر كوب ئىشلەنە تۇرعان نەرسە بولسا،
ئولدا ئاق ۋە باشقا تۈسلەردەگى كىرپىچ ۋە ئېيزراسسا (چىناياق،
كېرپېچلەر) دىر. بو نەرسەلەر عايەت ئازا ئېيتىب ئىشلەنگەن بولب
دۇرت بېش يۈز يللار جېر ئاستىندا ياتسالاردا ھېچ بۇزۇلماعانلار.
شۇنىڭ ئۈچۈندە ئېرە يوندە حەزرگى كۈندە ئۆرا تۇرعان حالق
ئالارنى قازب ئالب قايترعا بىك ياراتالار. ئېسكى ساراي
ئورنىندا شوندى ماتور كىرپىچ ھەم چىناياقلار ياسى تۇرعان بىر
زاۋود حەرابەسىدە تابىلعان؛ ۋە ئالاردان شاقتىلارى حەزر مەركەز،
ساراتوف، قازان موزەحانەلەرىندە قويلعان. مۇندان باشقا ئالتىن
ئوردادا ئىشلەنە تۇرعان نەرسەلەردەن: ئوگەرەك ھەم ياسسى
ئېشالار، توستاعانلار، پادنوسلار، شەمىدانلار بولعان. لاكىن
ئالتىن ئوردادا ئالتىن ۋە كۈمۈشتەن بىك كوب بلەزك يۈزۈك
ئېيكەللى زىننەت نەرسەلەرىدە ئىشلەنە تۇرعان بولعان.

شول ئوق سەنائەت ئالتىن ئوردانىڭ بىر ئۆلىشى بولب
كېتكەن بۆلعار شەھەرلەرىندە تەرەققى ئېتكەن بولعان، مۇندى

سەناعەتنىڭ بولووى بەعزى قەبر تاشلارى بلەن دە ئيسپات قلنا. مەسەلەن بر قابر تاشىنا شولاى يازلعان:

هوالحى الذى لايموت
بيكتلار كوركى كونكللار اوزكى
عالملارنى آغرلاغان يتيم عول
اوكسوزلارنى اسراغان موسى اوغلى
آلتنچى شهيدالله زيارتى ترور
هيمت قبلون شرو ربيع لاوللنك اوزەسندا
تاريخ قا ٧١٧

سەناعەتنىڭ حوجالارى وە ئشچىلەرى.

سەناعەت حاقندا اسۇ بلەندى ئيسە حەزركون ئالدىنا مۇھيم بر سوئال كيلب باسا: بو سەناعەت كم قولندا، ئاندا ئشلەوچيلەر كملەر بولعان؟ مەعلوم كى، ئالتن ئوردا دەولەتندە قۇللق بار ئيدى: ئەسيرلەر قول ئيتلە، بازارلاردا قۇللار ئالنا، ساتىلا ئيدى. ئيحتيمال بۇرۇنعى روما وە ئالارنى جيت ئيللەرگە جيبەرەلەر ئيدى. وەبيزانتيادا(ن) مەم ئول چاقداعى ئيسلام دونياسنداعى شيكللى، بو سەناعەت يۇرتلارنىڭ حوجالارى حاكيم سينف ـ فيئودالالار بولعانوردا، ئالاردا ئشلەوچيلەردە قۇللار بولعانلار. شولايدا ئالتن ئوردادا حزمەت ئەھلىنىڭ بولعانلىعىن كورسەتە تورعان بر ئازعىنا دەلىللەر بار: بيلگىللى، بو حزمەت ئەھلى حەزرگى مەعنەسى بلەن پرالىتاريات ديب ئەيتب بولمى.

قازو، ئزلەنولەر شوشى يللاردا عنا ئالتن ئوردا ئورنداعى ئالتن ئوردا شەھەرلەرندەگى ئشچى حالقنىڭ تورعان ئورنلارندا تاچب بيردى. 36 كۋادرات چاقرم ئورن ئالب تورعان ئيسكى سارای شەھەرنىڭ شيمالندە 3 دورتكل چاقرم ئورندا فۇقارا شەھەردەگى جولمەك ـ كيرپيچ وە مەتەللەين نەرسەلەر ئشلى تورعان

كارخانەلەرنىڭ ئشچيلەرى تورعان. بو سينفنىڭ يۇرتلارى ھەممەسى دە بالچىقتان ئشلەنگەن. مۇندا تابلعان نەرسەلەر بو سينفنىڭ فەقير تورعانلىعىن كورسەتەلەر.

لاكين سەناعەتتە ئيشتيراك قلوچى سينف فيئودال ياوروپا شەھەرلەرندە بولعانى شيكللى، بزنىڭ فيكرىمزچە حۇر ھۇنەرچيلەر بولرعا كيرەك؛ ئالتن ئوردا دەورندەن قالعان رەسمى ياريلقلاردا «حزمەت ئاتاسى» ديگەن ھۇنەرچيلەرنىڭ باشلقلارن اوقيمز؛ ئيحتيمال مۇندادا شول تسيح سيستيماسى حۇكۇم سۇرب، شولارنىڭ باشلقلار. ماستيرلەرى، شولاي ئاتاعانلاردر. مۇنە بوعارندا ئەيتلگەن «ئالتونچى شەھيدوللادا» شولار جوملەسندەن بولووى بيك مۇمكن.

ئيگنچيلك وە ئيگنچيلەر.

ئالتن ئوردانىڭ تۇپ حالقى وەبادراسى بردەشيكسز عۇمرى ئەيتكەنچە «ئەھلى عۇمۇر» (چادر ئيەلەرى) كوچو حالق ئيدى.

لاكين شولايدا شول ئوق عەرەب يازوچىسنىڭ ئەيتوونچە ئالتن ئوردادا ئاز بولسادا بوعداى، ئارپا چەچكەنلەرن سويلى. ئەمما بوعارندا سويلەنگەن ياريلقلاردا تۇرلى سينفلارنى ساناعاندا حۇكومەت «سابانچى» ديگەن بر سينف بارلعىندا بلدرەدر. «تگرمەن ياقتاسى» ديگەن بر تۇرلى سالمدا تلگە ئالنا كى. ئەگەردە ئالتن ئوردادا ئيگنچيلك بولماسا ئيدى، بو سالمنى تلگە ئالوردا يوق ئش بولر ئيدى. شونىڭ ئۇستنەدە ئالتن ئوردا حارابەلەرن قازعاندا كيلب چىققان تۇرلى قالاقلارنى شونى ئوق قووەتليلەر. ئەلبەتتەبيل ئالتن ئوردانىڭ قرم يارم ئاتاووى وەيلعا بويلارى، تيلنىڭ ئوروتا ئاقمندا بولعان بۇلعار ئۆلكەسى شيكللى جيرلەردە بردەشيكسز ئيگنچەچلە وەئاندا «سابانچى» ديگەن بر، حۇقوق جەمعيتندەن ئبركلى؛ ئەمما ئيكانوميكا باعىمندان ئالباوت ـ تارحانلارعا بويسنعان ئيگنچيلەر بولعان.

ئالپاوتلار وەئالارنىڭقولىندا ئىگىنچىلەر.

ئالتۇن ئوردادا تاغنى بىر ئىگىن بىلەن شۇغۇللە- نوچى ئالپاوت ،سىنىپى بار ئىدى. بۇلار كوبىرەك ئاق سۆيەكلەردەن ،بولۇپ بۇلارنىڭ ئىلك عادىلارى «تارخانلار» دان بولادۇر ئىدى؛

مۇئەككارعادا بىز بىلىك مانور دەلىلنى ئالدا سويلەنگەن يارلىقلاردان بىلەبىز. ،زور نەسلىدەن كىلە تورغان بىكلەرنىڭ جىرلەرى بولغۇنى حاقىندا بىزگە 14نچى عەسرنىڭ بۇيۇك فىلوسوف وە تەرىخچىلارنىدان ئىبنى حەلدۇن بىلدرە. ئانىڭ ئەيتىكەنىنچە ئالتۇن ئوردادا ئورلىق جىرلەرنى ئىدارە قىلوچى «مانعول ئەمىرلەرىنىڭ (امىر الحفل) ،قولىندا» ساراى تىبرەسندە (ئوامى السراى) ،زور جىرلەرى بولغان. ،بو ئەمىر وەتارخانلاردان عىبارەت بولغان.

فىئادالار ئىجتبارلى سىنفلار ،بولۇپ حىساب ئىتىلەلەر، سالىم تولەمىلەر ئىدى.

... بىر زاماندا بىز تىمور قىلوع ئاتلى ئالتۇن ئوردانىڭ بىر خانىنىڭ يارلىغىندا شولاى ئوقىبز «سولارى بىلە» شرعى قبالە بو سونى جابر محمد نىنك اوعلانلارى ايكى حاجى محمد ومحمود ازادترحان بولسون بولارنىنك بر سورلرىنكا باع باقچالارى عەتيكرمەنلەرى كانعرف قىلاتورعان يىرلادى كاسب بورندين قالعان ازادلارىغە باسلالارى عەسانجى اورتاقچى (ى عدكيم ايرسە كوچ اوغە تيگورمەسن ......»

مۇندان كورىلەكى، ئالپاوت- فىئادالارنىڭ قولىندا «جىر- سو» لارى وەئىسكى رىژىمدەگى فرانسىيەدەگى ئوسلى «تكرمەن» لەرى. ئاول سالالارى بولماپلىنمى. ،ئول جىر سالالاردا «ئازاد» يەعنى قۇلدان ئازاد ئىتىلگەن كرەستىيەنلارى «سابانچى» ئاتالغان كرەستىيەنلارى بولغانى كورەبىز؛ شولاى ئوق ،بو كىيىنكىدەن ئالپاوت حوجالىقىنىڭ

ئالپاوتنىڭ ئوزىنە تابىع شوشى كرەستىيەنلار تارافىدان هەم «ئورتاقچى» بىرىلىپ ئىشلەتە تورغان جىرلەرى ،بولۇپ ئىشلەرنى «ئورتاقچىلار» ئاتالغان كرەستىيەنلار ئىشلەگەنى كورىلە. دىمەك، بىز مۇندا هەربىر فىئادالىزم حوكۇم سۈرگەن جىرلەردە بولغانى شىكىللى ،زور جىرلەرنىڭ. تكرمەنلەر وە ،سولارنىڭ ئالپاوتلار، فىئادالار ،قولىندا بولوون وەئالارنىڭ قولىندا بولغان كرەستىيەنلارى بولغانى بىلەك باشقى كورەبىز.

ئالپاوتلار عەربى ياورو پانىڭ فىئادالىزم دەورىندەگى شىكىللى «شاتو» يەئنى روسچە ئەيتسەك مەحكەم «زامكالاردا» تورالار ئىدى. شونىڭ ئوچوندە ئالدا ئەيتىلگەن يارلىقدا «بورنغى زاماندىن بىرو متعدد ترحان بولغان ايندىرچى سلاسى بىلەن شەهەر قىلاسى» دىگەن سوزنى ئوچراتابىز. ،بو سوزنى مەشهور مۇستە شرىق رادلوف روسچادا ،شولاى ئىتىپ تەرجىمە قىلا:

«с прежних времен,где были многочисленные тарханы из деревни Индирчи и известного замка ея»

بىز ئالپاوت- زاوكان حاقىندا عى سوزنى تەمام ئىتىپ، ئوقوچىلارغا ،بو سۆيلەگەن سوزلەرنى دەولەت تۆزۈلۈشى حاقىندا عى ئورنىدا جىنكەنچى. حاتىرلەرىندە تۇتولارنى تەوسىيە قىلىپ. ئالتۇن ئوردادا عى ئىكانومىكانىڭ ئىكىنچى بىر مۇهىم جەهەتى بولغان سەودەگە كوچەبىز.

سەودە وە سەودىگەرلەر.

ئالتۇن ئوردا يوقارىدا ئەيتىلگەنچە، بۇرۇنغى زامانىڭ سەودە يولى ئۇستىندە يانادۇر ئىدى. ،بو سەودە يولىنىڭ نىچىك بولغانى بىز حەزەرلەر حاقىندا سۆيلەگەندە كوردك. لاكىن مانعوللارنىڭ قوبلاى خانغا قەدەر (1295-1259) بالتىق دىڭگزىندەن ئالىب ئاقىتىسكى وە سارى دىڭگزلەرگە قەدەر بولغان جىرلەرنى بىر قول ئاستىغا كرتولسى. وە ئالارنىڭ «يام» پوچتاتسولىن

قتای بلەن مانسوللارنىڭ ئاراسىنى بۇزۇلغاچ، بۇ سەودەدە زاعیفلەنە؛ لاكین مۇندان ،سۇڭدا هیندستان شیكەللى بای ئۆلگەگە بارا تۇرغان یول هاماندا ئالتۇن نوردا ئارقلى ،شول ئوق بوغارندا كۆرسەتلگەن یول بلەن بارا. لاكین سارای باندان ئوزعاچ قىنا شەرقكە تابا بۇزۇلۇپ كیتەسن. شولای ئوق ئیران ماللارىدا، كافقازداغی دەربەند («باب الابواب») ئارقلى بەئیسە كاسپى دىڭگزى بلەن ئەسترخانغا تۈشۈب، ئاندا ئیدل بلەن، بارىب دونغا تۈشۈپ ئانا شەهەرلەرنى ئۆتە. مۇنە ،شول یوللار بلەن ئیتالییان وە روم سەودەگەرلەرى یوربلەر ئیدى. بەئیسە شەرق وە عەرب ماللارى ئیدل یلغاسىغا تۈشۈپ بۆلغارغا قەدەر كوتەرلۈپ شونداغی ،زور بازاردا ساتىلالار. بر یاقدان ئالتۇن نوردا عەرب وەشەرق ماللارى بلەن ساتۇئیتسە، ئیكنچى یاقدان ئاندا سۆیلەگەن ئوزندە یاسالا تۇرعان ماللارنى تۇرلى جیرلەرگە. روس وە فین خالقلارىغا ساتا هەم ئالتۇن ئوردانىڭ بر پراوینسیەسى ،بولب كیتكەن بۇلغار ،سودار، قشان، ئیلەر شەهەرلەرندەگى بازارلاردا ،زور رول ،ئوینبلار. فینلەر وە روسلاردان چیغا تۇرعان ،مچلەر، ئیستانبولدان كیلگەن جاقمالار، میسردان كیلگەن مانیریەلەر، قبل تشندەن یاسالغان زینەت ئەسبابلارى، ئیپەرلەر، قۇراللار میسردان كیلگەن پییالا نەرسەلەرى، ئیراندان وە قتایدان كیلگەن چییۇن وە جفەك مانیربالار. بۇخارادان كیلگەن ماموق مانیریەلەر هیندستاندان كیلگەن ئنجو مەرجەن، تۇرلى دارو وە تەملى ئیسلى تاملر وە توسملكلەر هەممەسى ئالتۇن ئوردا بازارلارندا ساتىلب تۇرالار.

ئالتۇن ئوردانىڭ شەهەرلەرن تەسویر قىلوچى ،شول زامانىڭ عەرب مۇحەررىرلەرى شەهەرلەردە خرىستییان، مۇسلمان، قپچاق، چەركەس، روس، روم، عیراق، میسر، شام وە باشقا

كرتب، پاچشى یوللار یاساولارى ئاشى ،شول سەودە یولن یادشلاندى. ،بو زاماندا بای وە مەدەنى قتای بلەن یاوروپا، قارا دیڭگز هەم خەزرگى جەنوبى روسییە ئارقلى مۇناسەبەت تۇتا باشلادى. حەتتە 14نچى عەسردە ،بو قتای یولى ئیتالییان جۇمهورییەتلەرندەگى سەودەگەرلەر ئۆچن ،شول قەدەر ئەهەمییەت ئالب كیتەدىكى، ،بو یول حاقندا ئالار سەودەگەرلەر ئۆچن مەخسوس قوللاعالار یاسى‌دا باشلادىلار. مەسەلەن، شولاردان برسى ئیتالییان پیكالوتتى ئیچك ئیتب قپچاق خانلغى ئارقلى ئۆتب قتایغا بارو حاقندا شوندى مەعلومەت بیر؟... ئلنك خەزرگى ناوارا-سبیسكى ،ئورنندا راق بولغان ئانا شەهەرندەن قوعان (قپچاق) تلن بلە تۇرعان بر تەرجمان هەم ئیكى خزمەتچى سالق ئۆچن ئۆن هەم تۈزلى یالق ئالىرغا كیرەك، چۆنكى یولدا ئیت كوب ئۆچراتب بولا، قوراللى ساقچلار ئالىرعا كیرەك توگل، چۆنكى تانادان ئالب قتایغا قەدەر بارا تۇرعان یولنى ساقلاو ئۆچن تاتار جانلارى ئیبك ترشقانغا كورە، مۇنك اقوراللى ساقچلار ئالودا حەجەت یوق»-دى. پیكالوتتىنىڭ یازوونچا ئیول خەراجەتنى بیك ئاز چغا: ئیول خەرج بارى كیترگەن بەئیسە ئالب كیلگەن مالنىڭ % ئۆلۈشىن گنە تۇرا:-« مالنى 30-40 پۇت كوتەرە تۇرعان یاووز كەلەرگە تۆیەب ئالب بارسن: ،بو یاووز كەلەرگە ئۆچ دۆیە جیككەن بولا»-پیكالوتتىنىڭ پلانى بوینچا تانا شەهەرندەن ئالب جایق بویندا‌عى سارایچققا قەدەر 34 كۆن واقت كیرەك: مۇندان ئیندى، ئسنیب بلەن هەم دیڭگز بلەن دە باررعا مۇمكین ئاندان ئورگەنچى ئوتراو لئعنا بارا‌سن دى. شوندان باشقا ئیتالییانلار تارافندان یاسالغان بر نیچە قتایغا بارا تۇرعان یولنىڭ كارتالارى‌دا بار. لاكین 1370 یلدا قتایدا چنگعز سەلالەسنىڭ حاكمییەتى بتب، ئاندا میلكى سەلالە ئش باشقا كیچكاچ

حالقلارنىڭ سەودە گەرلەرى ،بولب شولارنىڭ مەرقايوسىنا مەحسوس ئۆزلەرنىڭ ئورام (اسواق) لارى بولغانن وە هەر بر مىللەت سەودە گەرلەرنىڭ ئورام وە ئوارتاللارى شولارنىڭ ماللارن ساقلار ئۆچن. مەحكەم ديوارلار بلەن ئەبلەندرلب ئالغانلقلارن يازالار. بو بزگە چن چندان قىنادالىزم جۆكۆم سۆرگەن ياوروپاداغى «كامەونا» شەھەرلەرنىڭ ئورمۆشن تەسوير ئىتكەن تۆسلى تۆرلى تۆيىلا. ئالتن ئوردادا تاتارلاردان سەودە گەرلەر بولغانمى دىگەن سۆئال باشقا ،يلە. بيلگىلى ئالاردا هۆنەرچىلەك جۆكۆم سۆرگەن ،بولب ئول ئۆستالار ئۆزلەرنە مەحسوس ئشلەبدە زاوق باساغان بولسالار ئالاردا نيك سەودە گەرلەر بولماسن؟

چنلايدا يارلىقلاردا «بازلاردا ئورغانلار» دىگەن سۆزدەن ئوز سەودە گەرلەرى مۆراد بولسا كيرەك. نيمەككى قيادال ياوروپادا وە روسيەدە بر ئاز «سەودە قىلوچى دۆمەنلەر» بار ئيدى، شونىڭ شيكىللى ئوق ئالتن ئوردادادا بولغان بولرغا كيرەك. شولاي ئوق ئيتالييان حۆكومەتلەرنىڭ ئالتن ئوردا بلەن ياساغان مۆعاهەدەلەرندەندە ئالتن ئوردانىڭ ئوز سەودە گەرلەرى بولغانلق بيك ئاڭلاشىلا.

ئاقچا:

بيلگىلى سەودە بر ياقدان ئالماشىرو تسولى بلەن بولسا، ئيكنچى ياقدان ئالتن كۆمش، باقر ئاقچالار واسيتاسى بلەن بارغان. ئالتن ئوردادا چيت حالق ئاقچالارى يۆرۆسەدە ئوزنىڭ دە ئالتن ئوردانىڭ ئۆرلى شەهەرلەرندە سوغلغان ئوز ئاقچالارى ئيفرات دا كوب تابلا. تاتارلار چنگىزحان زامانندا ئوق ئالتن كۆمش، باقردان ئاقچا سوغا باشلاغانلار ئيدى. چنگىزنىڭ ئالغان مۆسلمان جيرلەرندە مەحسوس ئاقچاسى كۆمشدەن، باقردان ،بولب ئۆستندە عەرەب

حەرفى بلەن ،،پادشاه عالم،، ،،مالك رقاب الامم،، ،،خۆداوانده عالم. پادشاه روى زەمين،، ،،پادشاه جيهان،، كوك لەقەبلەر يازغان بولادر ئيدى.

ئالتن ئوردادا، عۆمومەن تاتار – مانغوللار حوجا بۆلغان جيردە ،،دانگ،، ،سوڭراق ،،تەنگە،، (1) ئاتالغان ئاقچالار بولغان. ،بو ئاقچالار ديرهەمنىڭ چيرەگى بەعزى ئورنلاردا چيرك مسقال ئاورلغندا بولغان. ئالتن ئوردا ئاقچالارنىڭ ئۆستنە كوب واقتندا حۆكومەت سۆررۆچى حاننىڭ ،،تمغا،، (تامغا) سن تۆشۆرلگەن بولا، عەرەب حەرفى بلەن ،شول زامانندا حاننىڭ ئيسمى، سوغلغان ،يلى بولادر ئيدى.

بۆرۆنغى تاتارلاردا ئالتن ئوردا دەولەتندە ئاقچانىڭ حيسابى ،،بەليش،، بلەن يۆرتلەدر ئيدى. (بزنىڭ روبل، گيرمانلارنىڭ مارقاسى، فرانسوزلارنىڭ فرانقى كوك) بەليشنىڭ ئالتنى، كۆمشى ،بولب ئالتن بەليش بيش مسقال ئاورلغندا، كۆمش بەليش سيگز ديرهەم كۆمش ئاورلغندا بولادر ئيدى لاكين ،بو بەليشنىڭ بەهاسى زامانى بلەن ئوزگەرە، كوتەرلە هەم تۆشەدر ئيدى. ئالتن ئوردادا ئاقچا سوغا تورغان جير ئۆلوغ بۆلسار .سووار شەهەرلەرندە ،بولبە ،شول ئوق واقتدا ساراى شەهەرندەدە ئاقچا سوغلادر ئيدى. ئالتن ئوردادا ئوز ئاقچالارندان باشقا چيت حالق ئاقچالاريدا يۆرى؛ مەسەلەن: ئيران تومانى هەم دينارى، روم ئاقچالارى، ،سوڭرا روس ئاقچاسى.

كاغەز، كون ئاقچاسى.

– تاتارلاردا بيك بۆرۆنغى زاماندان بيرلى كاغەز ئاقچا يۆرى، تاتارلار قتايغى ئالغاچ ئالاردان كورب ئوگەنگەن حان كاغەز ئاقچا چغارتقان. مۆنى ،،چاتو،، ديب يۆريلەر ئيدى، ،سوڭغى زاماندا

1) شوندان روسچا – ,,деньга,, دىگەن سوز چققان.

بو كاغەز ئاقچا بىلك كوبەيىب كېتكەن، جىڭگىز باسقان دەۋلەتلەرگە برلك زامانىسىدا ھەم، سۈركەندان بزنىڭ ئالتن ئوردادا، بو كاغەز ئاقچا يۈرىيدر ئىدى. بو ئاقچادا «بەلىش». بىلەن ھېسابلىنادر ئىدى. لاكىن ئالتن بەلىشكە قاراغاندا كاغەز بەلىش شاقتاي كىم يۈرىيدر ئىدى.

شولاي ئوق ئالتن ئوردادا، مانغوللاردا بولغان، كوندەن باسالغان «تالاناق»، ئاتالغان ئاقچادا يۈرۈگەن بولرغا كېرەك.

سەۋدە، تورسىندا سۆيلەنگەندە يول ۋە يوللار، پوچتا. پوچتا سىستېماسى ھاققىدا سۆيلەب كېتىش مۇمكىن توگىل. بر ياقدان يول ۋە پوچتانى قتاي، ھىند، ئورتا ئازىيا ھەم ئىران شىكىللى جىرلەر بىلەن سەۋدە مۇناسەبەتنى كېڭەيتب چىقارسا، ئىككىنچى ياقدان يوللارنىڭ ياخشى، تووى تۈزى سەۋدەنى ئارتتىردى.

قىپچاق ئېلىنىڭ ئورنى تۈرلى تۈرلى بولب، ئاندا ئورمانلق جىرلەر، ساخرالار، سازلامق جىرلەر بار ئىدى. بو زور جىرنى تۈزلى تابىعەتلى ئولكەلەرنى ئىدارە قىلو ئۈچن ئاندا يول بولرغا كېرەك بولا. يول بولماغاندا سەۋدەگەرلەرنىڭ يۈرۈشى «ئېلچىلەر» كوندرو، كېرەك ئورنلارغا عەسكەر جىبەرو، تۈرلى ئولكەلەردىن خەبەر ئالو مۇمكىن بولماياچاق. شونىڭ ئۈچن دە ئالتن ئوردا خوكومەتى يوللار ياساو ئۈچن بىك ترىشادر ئىدى. زور يوللار يانندا، كشى ئوتكەرو ئۈچن كويمەلەر، مەخسوس كشىلەر قويلغان بولادر ئىدى. بەعزى جىرلەردە يار بويلارندا ئويلەر سالب قويب، شوندا تورەلەر، بلغا ئارقلى چغاروچىلار تورالار ئىدى. قايسى ئورنلاردا بلغالار ئارقلى كوپرلەردە سالنغان بولادر ئىدى. بو خزمەتلەگى كشىلەرنى «كەمەچى»، «كوپرچى» دىب ئاتىلار ئىدى.

خوكومەت تورەلەرن ئوتكەرر ئۈچن، يۈرتر ئۈچن خالق ئات بىرورگە تيىش. ئالارنى قونەنرغا، ئاشاتب ئىچرترگە تيىش ئىدى. مونىسىن «علوفە» (ئالابا) دېيگەنلەر. مونىدى تورەلەرنى «قونالغ ئونشن» دىلەر: شونىڭ ئۈچن زور يول ئوستلەرندە «يام» ئىسىملى يورتلار بولادر ئىدى. بو يورتلاردا تورەلەر ئۈچن خەزرلەنگەن پوچتا ئاتلارى خەزر تورالار؛ يوللار ئىسە تۈزەتلب، كوپرلەردە سالنغان ئىدى.

دەۋلەتن تۈزۈلشى.

يوغارندا سۆيلەنگەندەن كورلگەنچە ئالتن ئوردا جەمعييەتندە فېئوداليزم ئۈچن ئىقتىسادى ۋە ئىجتىماعى شارتلار خەزر ئىدىلەر. خەزر بز ئانىڭ سەياسى تۈزۈلشى ئىچك بولغانن كورب قاريق، مونددا بز فېئوداليزم ئەساسلارن نق تاپارىز.

ئەلى مەنگى خان ئولگەنچگە قەدەر (1259) چىڭگىز زامانندا تەشكىل ئېتلگەن ئىمپېريانىڭ برلگى بتمەس يۈرۈن. ئالتن ئوردادا باتو ۋە بەرەكە خان بولب تورغان چاقدا، قارا قورمدا توروچى خان سووەرەن (باش) بولب ھېسابلانب، ئالتن ئوردا ئىسە ئلوع خانلقنىڭ ۋاسسالى ھېسابلانادر ئىدى. ئالتن ئوردا ئوزنىڭ ئىچكى ئىشلەرندە مۇختارىيەتلى بولسادا، سوعش، سۆلخ، ـالملار تەعەين قىلو شىكىللى مۇھيم ئىشلەردە مەركەزگە تابىع ئىدى.

لاكىن قىپچاق ئېلنىڭ مانغولىيادا بولغان مەركەزگە باعلانووى ئاقرىلاب زاعىيفلەنە باشلاب، مەنگى خاندان سوك يوتنلەي بندى. شول چاقدان ئالب ئالتن ئوردا خانلارى ئوزلەرن بىك زور لقەبلەر بىلەن ئاتىلار: «خاقان ئەلاعزام» «ئەسسولتانل عادل» دېيلەر. روسلاردا ئالارنى «Царь» دىب يۈرىيلەر، روم قەيسەرى بىلەن بر تىگىز زورلقدا ئىتب ئاتىلار ئىدى.

بو «چار» لەقەبى ئالتىن ئوردا خانى ئوزبەك قەيسەر كىچىك
ئاندرونىك پالىيالوغ قىزىنى ئۆيلەنگەچ رەسمى رەۋىشتە يۈرگۈزە
باشلىغان بولىشى كېرەك؛ بۇ ۋاقىتتا روسىيە تارىخىدىمۇ ئىۋان
ئىچى سوفىيا پالىيالوغقا ئۆيلەنگەچ بولغانى كۆرەمىز. شۇنىڭ
ئۈچۈن دە بىز ئوزبەك زامانىسىدا سوغلغان تەڭگىلەردە پالىيالوغ
سۇلالىسىنىڭ ئەلامىتى بولغان ئىككى باشلىق بۈركۈت باسىلغانىنى كۆرەمىز.
خان بولۇش ئۈچۈن قىپچاقتا ئوزىنى مەخسۇس قۇرۇلتاي چىقىرىپ،
شۇندا سايلانغا هەم ئالتىن ئوردادا خان بولۇش ئۈچۈن ئەلبەتتە،
چىڭگىزنىڭ جوچى ئىسىملىك ئوغلى نەسلىدىن كېلگەن بولۇش كېرەك ئىدى.
ئالتىن ئوردانىڭ شەۋكەتلىك زامانلىرىدا خانلار مۇستەبىد ئىدىلەر.
قىپچاق خانلىرىنىڭ ھاكىمىيىتى «خاننىڭ ئاتىنىڭ تۇيىغى قاي جېرگە
باسسا، شۇ جېر خاننىڭ بولۇر» دېگەن خەلق مەقالى بىلەن
تەرىپ قىلىنغان ئىدى. لېكىن شۇنداي بولسىمۇ بەرىكە ۋە ئوزبەك
خانلار زامانىسىدىن كېيىن خانلارنىڭ ھاكىمىيىتى چېكلەندى.
ئانى چېكلەۋچى ئەلەمېنتتە ئاق سۆيەك ۋە ئالپاۋۇتلار، ئۇرۇغ
باشلىقلىرى ۋە ئالارنىڭ جىيىنى بولغان قۇرۇلتاي ئىدى. قۇرۇلتاي
فېئوداليزم دەۋرى ياۋروپانىڭ ۋاسساللار جىيىلىشىدىن ئارتۇق بىر
نەرسە بولمىغان. خانلار ئۆزلىرىنىڭ فەرمان ۋە يارلىقلىرىدا ئۆز
ئىسىملىرىدىن گىنە ھەرەكەت قىلمىلار، بەلكى ئانىڭ ھاكىمىيىتىنى
چېكلەۋچى بۇتۇن ئۇنسۇرلارنىڭ ئىسىمى ساناپ چىقىدۇر ئىدى.
مەسىلەن ئوزبەك خان تارافىدىن بۇتۇن روسىيە مىتروپولىتىغا
بېرىلگەن بىر يارلىقدا:- «بىزنىڭ، بۇتۇن كىنەزلەر (بېكلەرىمىز) ئىزگە،
ئۇلۇغ، ئورتا هەم تۈۋەنكىلەرىگە (يەئنى بېكلەر- فېئوداللارنىڭ)
هەم كۈچلۈك ۋە ئابرويدا هەم ۋېلموزلارىمىزغا هەم بىزنىڭ ئۇرۇغلى
ۋە ئىسىملەرنى ئىدارە قىلۇچى (ئودېلنى) كىنەزلەرىمىزگە» دېپ
باشلانا. ئىككىنچى بىر كېيىن مىتروپولىتىغا ئەينولەك خان تارافىدىن

بېرىلگەن يارلىقدا:- «ئوردىدا هەم ئۇلۇس بېكلەرىندە» (КНЯЗЬЯ
Ордынские и Улусные) دېگەن فېئوداللاردا ئۇچرىلار. بۇ
فېئوداللار ياۋروپاداغى شىكىللى تەبەقاغا (ئىيرارخىيەگە) بولۇنىپ،
شۇنىڭ بىلەن بىر زور ئىشى بولغانى شىكىللى بىك ئاز ئەھمىيەتىدە
بار ئىدى. مۇنە شۇل تاتار فېئوداللارنىڭ تەبەقاسى شۇلاي ياساغا
مۇمكىن.

ئۇلۇغ بىك.
تۆۋەن بىك.
ئۇلۇس بىك (ئودېل كىنەزى).
ئېل بىك (لودسكى كىنەز) (1)
ئارخان (ياۋروپاداغى زېنسارلارغا توغرى كېلە).

ئالتىن ئوردانىڭ دەولەت تۈزۈلۈشى ۋە ئىجتىماغى ياسالىشى شۇل
قەدەر فېئودال ياۋروپانىڭقىغا ئوخشىيەر ئىدى كى، مۇنى بىلگەن
فارا دېگەنگىز بويىنچە تۈرۈچى ئىتالىيان سەۋدە كالونىيالارى ئالتىن
ئوردا بىلەن بولغان مۇناسەبەتلەرىندە ئانداغى تۈرمۇشنى توغرىدان
توغرى ياۋروپاداغى «گېرمان خالقىنىڭ مۇقەددەس ئىمپېرىيە» سى
ئىلقىنا ئوخشاتالار ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن دە ئالار مۇئاھەدەلەرىندە
خاننى «ئىمپېراتور» (ئىمپېراتور)، بېكلەرنى «بارون» دېپ
ۋە كىچىك فېئوداللارنى «كۆۋا كېرى» (ستوالىيە- رېتسار) دېپ كىنە
ئاتىلار ئىدى.

ئالتىن ئوردا دەۋلەتىندە ئۈب زا كونلار،
قانون، يارلىقلار.- باشقا ئۇلۇسلارداغى كوك چىڭگىزنىڭ ياساسى
ئىدى. . سوڭىندىن ئىسلام دىنى قابول
ئېتىلگەچ مۇسۇلمان شەرىئەتى دە كىرە باشلادى. هەر بىر
خاننىڭ ياڭغا چىقارغان زا كونلارى، فەرمانلارى بولۇپ،

1) روسچا ئىسلەر يوس تلىندە ساقلانغان يازولاردان ئالىندى.